

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 930.2:736.3“16/17”

Ігор Ситий

●

ДЕРЖАВНА ПЕЧАТКА ГЕТЬМАНЩИНИ ДОБИ ІВАНА МАЗЕПИ

У статті розглянута історія державної печатки Гетьманщини доби Івана Мазепи. Особлива увага приділена зображенню печатки. Проаналізовані причини появи цього зображення, простежена його трансформація за певний часовий відрізок, висловлено припущення про тотожність зображення козака на печатках 1687 р. та 1705 р. з портретом Івана Мазепи.

Одним із найважливіших атрибутів Української держави XVII–XVIII ст. була державна печатка. За тогочасною термінологією вона називалася військовою, тобто відображала військовий характер Гетьманської держави [1. – С. 39]. У конституції Пилипа Орлика 1710 р. читаємо: «А тоє все подписомъ руки моеї власной и печатью войсковою ствержаю» [2. – С. 647; 3. – С. 599 – 600]. Іноді вживали термін «енеральною войсковою», як в універсалі Юрія Хмельницького від 7 лютого 1660 р. [4. – С. 143]. За Кирила Розумовського користувалися термінами «национальная», «национальная малороссийская». В історичній літературі широко розповсюджений термін «гетьманська печатка».

Базовими працями для вивчення державної печатки є розвідки Д.Яворницького, А.Скальковського, М.Слабченко, І. Крип'якевича, О. Каменцевої, В.Фоменка, І. Ситого, О. Однороженка, Ю.Савчука, О.Дракохруст, Н.Грабової [5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 32, 43].

Передісторія державної печатки Гетьманщини починається в останній третині XVI ст., коли козацтво сформувалося як стан, як реальна сила, з якою були змушені рахуватися правителі держав, що оточували Україну. З цього приводу сучасний історик пише: «Тим часом історична доля розпорядилася так, що козакам випало підважити звичну стратифікацію українського суспільства. У процесі перетворення на окремий стан козацтво, зараховуючи себе до «людей рицарських», забажало виділення й собі місця «під сонцем»; а в середині XVII ст. таки здолало де-факто це місце здобути... . Запущений з гори ще на початку 60-х рр. XVI ст. процес визнання за козацтвом статусу окремого суспільного тіла логічно вилився в запровадження реєстру. Це дало козакам точку опори у змаганнях за своє улегітимнення в становій структурі річпосполитського соціуму саме як «людей рицарських» [13. – С. 140, 146].

У 1576 р. польський король Стефан Баторій визнав цей факт, надавши Війську

© Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського музею ім. В.Тарновського.

Запорозькому печатку з гербом. Про це козацький літописець Г.Граб'янка писав так: «Сей на печати малороссийский войсковый герб, то есть воин в колпаку перекрывленном, на плечах мушкет, а при боку шаблю и козацкий рог с порохом кули меющий» [14. – С. XXIV].

Дослідники відмічають відсутність зображення печатки у творі Григорія Граб'янки [15. – С. 34]. Якоюсь мірою цю прогалину може заповнити виявлений нами у т.зв. «Книзі Забіл» [16. – Арк. 9] малюнок гетьманської печатки, зроблений у 40-х рр. XVIII ст., з цікавим приписом: «Anno 1576: sigillum Ucraini» та коментарем: «При короле Стефане Баторіи дано гетмана Богданка й старшину оучредил меж ними и дал гетману булаву, корогов, бунчук й печат сребром войска рицер з самопалом, на голове колпак перекрывленный и рог при боку, сей гетман Крым повоевал. Году 1576:». Навколо зображення, яке іконографічно подібне печаткам Івана Скоропадського та Данила Апостола, аббревіатура – «П М Є Ц П В В З О С Д» [«ПЕЧАТЬ МАЛОРОССИЙСКАЯ ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО ОБОИХ СТОРОН ДНЕПРА»]¹. Можливо, цей малюнок був взорований з малюнка Григорія Граб'янки, адже відомо, що оригінал рукопису не зберігся, а Граб'янка був одружений з сестрою упорядника книги Івана Забіли, й останній міг використати наробки родича у своїх історичних нотатках [16.1. – С. 119].

Отже, поява цієї емлеми не випадкова. Український народ під владою Польщі й Литви не мав належного захисту від нападів кримчаків, які з 1475 р. почали систематично спустошувати Україну [18. – С. 408]. Це і стало підґрунтям створення козацького стану – недержавних збройних сил українського народу, а польський король лише юридично затвердив існуючий факт, надавши у 1576 р. Війську Запорозькому герб – козака, озброєного рушницею та шаблею.

Поява козака на печатці була зумовлена менталітетом українського суспільства XVI–XVII ст. Як приклад наведемо міркування щодо козаків Мелетія Смотрицького: «Козаки, хоча і люд рицарський, однак християни і християни ортодоксальні, православні. Хто ж їх до справ віри неналежної може приневолити, адже їх церква наша руська за своїх членів має? Хіба то в церкві божій новина воїнам одиноким, ротами і полками за віру, за ім'я Христове на пролиття крові своєї і на смерть себе віддавати? І козаки також люд військовий, що в школі віри і в школі діла рицарського вихований» [19. – С. 245].

Підтвердження нашої думки щодо менталітету українців знаходимо у листуванні чернігівського архієпископа Лазаря Барановича: «Еще Овидій писалъ объ нихъ (козакахъ): «Гдѣ только гордый турокъ поставитъ свои великопленныя ставки, тамъ черкасы обыкновенно поднимають страшную бурю. Бывает, впрочемъ, и мир иногда у нихъ, но на него нельзя полагаться. Если гдѣ сегодня миръ, тамъ на утро, смотри, кровавое оружіе. Живя между непріятелями, постоянно нахожусь въ опасности»... что это за народъ, что за привязчивый и ѣдкій, у которого въ рукѣ лукъ, сабля, самопаль, с кѣмъ сдружится, за того и стоитъ. Дай Богъ и намъ наслѣдовать его, сдѣлавши что нибудь доброе здѣсь еще для церкви Божей... мы хотя и умираемъ, а все таки сѣмъ» [20. – С. 50, 52]. І далі: «Козакъ – суцья буря, которой и надпись такую дають: бурѣ должно покоряться. Козакъ – это вѣтеръ въ полѣ; мы, рабы Божіи, среди этаго вѣтра, подобно былинкамъ гнемся, но не ломаемъ; дѣлаемъ свое дѣло и чрезчуръ имъ снисходимъ» [20. – С. 53]. На думку Лазаря Барановича, приборкати козацьку стихію, захистити православну віру та Україну могла лише царська влада: «Одно только прибѣжище для бѣдной Руси под крыльями орлиныя; под ними скорѣ можно укрыться, если только самопал вѣрно поражать будетъ воровъ царскихъ» [20. – С. 65]. В наведених цитатах звертають на себе увагу важливі для нашої теми терміни – лук, самопал, шабля.

Влучну характеристику особливостей українського менталітету, що вплинули на формування сфрагістичної емблематики (і не тільки), дав визначний публіцист

¹ Тут і далі написи на печатках передаємо у спрощеному вигляді, мовою наближеною до тогочасної ділової.

XVI ст. Станіслав Оріховський у своєму листі від 1564 р. до Яна Франціска Комендоні: «Вітчизна моя Русь простягається над річкою Тиром ... Народ той, ведучи збройну боротьбу проти своїх сусідів, волохів і татар, не займався ніколи наукою і філософією, зупинившись на освіті середньої міри – частково слов'янської, частково латинської – на такому ступені, який був необхідний для ведення служби Божої і до вироблення законів» [19. – С. 44].

Релігійність стала домінантою українського менталітету завдяки такому фактору: «Україна дістала з Візантії через південних слов'ян тільки те, що могла прийняти й що мала грецька література візантійського періоду, себто замість літератури класичної Греції головне оповідання про Христа та святих, богословські статті й поучення, все те з виразним аскетичним характером. ... Вплив аскетичних писань на життя давньої України був величезний і всесильний» [19. – С. 41].

Щодо малюнка на державній печатці варта уваги думка П. Саса: «Для запорожців вогнепальна зброя поставала в особливому соціокультурному вимірі. Поза своїм утилітарним призначенням – бути засобом ведення війни, вогнепальна зброя використовувалася козаками у ритуалізованих дійствах. Вона була також чутливим інструментом впливу на колективне підсвідоме, що проявлялося у спільному переживанні радості. Виконання вогнепальною зброєю такої ролі зумовлювалося як актуальною військовою практикою – гармати і мушкети склали основу бойової міцї запорозької піхоти, так і технічними її особливостями: постріл супроводжувався вражаючим ефектом – вогняним спалахом, оглушливим звуком, порохом димом. Для запорожців вогнепальна зброя була ще й ознакою їхньої групової тотожності як військової спільноти. У цьому відношенні вона відрізняла їх від цивілізаційної моделі, яку уособлювали їхні традиційні противники – татари, головною зброєю яких виступали лук і шабля... :

Татари часту стрільбу на наших звертають,
З кривавих луків зі свистом їхні стріли злітають.
Наші також з довгих рушниць по татарах стріляють,
Татари стрімголов з міста утікають» [21. – С. 74 – 75].

У козацькому середовищі зброя вписувалася у контекст військового престижу, гідного корпоративного представництва. Козаки наділяли її магiчними властивостями, ставилися до неї, як до живої істоти [22. – С. 167]. Архетип такого ставлення відбився у підписах до народних картин «Козак Мамай», що набули поширення в українському малярстві XVII–XIX ст.:

«Якъ извикли насъ ляхи дурити,
а надѣя певна мушкетъ сѣбромаха,
та еще не заржавѣла и шабля
моя сваха, хоть уже не разъ
пасокою вѣмилась, да и теперь
якъ бы разозлилась.
Случалось минѣ и не разъ въ степу
варити пиво: пивъ
турчiнь, пивъ татаринъ,
пивъ и ляхъ на диво,
то и теперь до
вражого батька
валяеця въ степу
с похмѣля головъ,
костокъ мертвiхъ,
отого весѣля» [21. – С. 76].

Таким чином, лук справді у свідомості козаків ототожнювався із Сходом, а от мушкет – це зброя християнська.

О. Галенко вважає, що лук та козак з мушкетом – це символіка східного походження: «Лук» служив «за головний символ козацької доблесті та лицарства – як і в османців. Отже, джерелом запозичання цього символу в лицарській

козацькій ідеології була, швидше за все, Османська імперія» [23. – С. 106]. І далі: «Підсумовуючи, можна ствердити, що піднесення ролі вогнепальної зброї серед козацтва стало логічним проявом загального процесу розвитку технології війни, що охопив як Схід, так і Захід. Однак малоімовірно, щоб символічне пошанування козаками рушниці брало початок із Заходу. Цьому б мала стати на перешкоді прив'язаність до старих лицарських символів консервативної шляхти Речі Посполитої, а саме до урівняння зі шляхетським станом прагнуло у своїх соціальних претензіях козацтво, використовуючи шляхетський етос як взірць власних лицарських аспірацій. Натомість успіх, з яким українські козаки скопіювали яничарську піхоту як військову силу, грізну власне рушницями, створив вагомий підстави піднесення рушниці до символу козацького війська і ширше – привілейованого збройного стану, чого десятиліттями добивалося козацтво. Втім, у зв'язку з недослідженістю витоків козацької геральдики залишається незрозумілим, чи не пов'язується відома печатка Війська Запорозького – козак з мушкетом – із геральдичним колом Трансільванії, батьківщини короля Стефана Баторія, теж достатньо щільно поєднаної з османською традицією» [23. – С. 110].

Доречно відзначити, що і в часи Київської Русі на печатках виکارбовували озброєних мечами та списами воїнів. Воїна, що тримає в руці спис та щит, бачимо на печатках князів Мстислава Володимировича, Ізяслава Ярославича, Всеволода Юрійовича, Мстислава Мстиславовича, Романа Мстиславовича, Святослава Всеволодовича. На зворотному боці цих печаток були вміщені зображення святих патронів [24. – Мал.118, 179, 180, 183, 288, 516, 498, 502, 515]².

Як бачимо, іконографія козацьких печаток сягає сивої давнини і вказує на те, що політична ситуація XI–XIII ст. була багато в чому подібна XVI–XVIII ст., коли українцям-хліборобам завжди треба було тримати в руці або спис, або мушкет та вірити в заступництво Бога та Богоматері, щоби відстояти своє право на життя.

² Князівські печатки сформувалися під впливом відповідних візантійських. Схожі процеси відбувалися й у Західній Європі: «Совершенно случайно 27 мая 1653 года один каменщик, расчищавший место для фундамента новой постройки в окраинной части квартала Сен-Брио города Турне, что на правом берегу Эско, откопал кошель с сотней золотых монет чеканки времени императоров Восточной Римской империи, начиная с Феодосия II (408–450) до Зенона (476–491). Здесь же были обнаружены куски шелковой ткани, золотые нити, оружие, драгоценные украшения, изделия из золота: маленькие пчелы, украшенные гранатами. Найден был также скелет мужчины ростом не менее 180 см, носившего на пальце кольцо с именной печатью, где значилось «КОРОЛЬ ХИЛЬДЕРИК». ...Эти столетия перехода от античности к средневековью, рассматривавшиеся долгое время как период варварства, но представляющие все более свидетельств присутствия романских традиций, что подкрепляется обширной аргументацией ... и привлекает аргументы, почерпнутые из области культуры, права и даже политики. К примеру, хотя на кольце Хильдерика выбито его имя, которое звучит по-варварски, оно же связывает его с титулом «король», который в V веке обозначал лицо, возглавляющее союзную армию, то есть армию варваров, заключившую соглашение о переходе под власть Рима. Отметим, что хотя король на печати носит длинные волосы, ниспадающие косичками на плечи, что роднит его с «волосатыми королями» древних франков, на груди и плечах у него – панцирь и палудамент – одеяние римских военачальников... С 29 мая 801 года он именовал себя в официальных документах «Его Августейшая Светлость Карл, коронованный Богом, Великий и Мирнолюбивый Император, правящий Римской Империей, и милостью Божиею Король Франков и Лангобардов». Он немедленно приказал чеканить свое изображение на монетах, как когда-то Константин, с лавровым венком на голове и в великолепном плаще, и так же, как Константин, взял за правило ставить на некоторые из своих документов печать в виде буллы с изображением ворот Рима и надписью: «ОБНОВЛЕНИЕ РИМСКОЙ ИМПЕРИИ» [25.– С. 7, 9, 278]. Наведена цитата є яскравим зразком використання даних сфрагістики для широких історичних узагальнень.

З часів Київської Русі Чернігівщина була провідником іноземних сфрагістичних традицій, про що свідчать дослідження сучасних істориків: «Нам здається, що князь, значна частина правління якого пройшла у причорноморській Тмутаракані, міг перебувати під безпосереднім впливом візантійських сфрагістичних традицій, а отже, і його печатка мала б раніше від інших руських набути рис, які поширилися у Русі тільки у другій половині XI ст. Більше того, чи не слугував Мстислав Володимирович за одного з посередників у передачі традицій візантійських булл на Русь?» [26. – С.138].

Про опосередкований зв'язок між козацькою і давньоруською емблематикою писали українські діячі XVI–XVII ст.: «Вірші на жалісний погреб» К.Саковича – твір особливий тим, що на козаків автор дивиться як на державоносну еліту і підносить, оспівує, декларує козацького вождя як правителя нації – досі так козацьких проводирів не трактували. ...Касіян Сакович бачить Україну як пряму спадкоємицю Київської України-Русі, вважає, що українці походять із коріння Яфета (біблійний герой, син Ноя, якому нібито віддано були північні й західні країни), вони нащадки Олега Роського і Володимира Великого. ...Звертання до символічної гербової спадщини Київської Русі не випадкове, бо з XVI ст. постала ідея реставрації Київської держави у творах С.Ориховського, Й.Верещинського, С.Пекаліда, С.Наливайка» [19. – С.227, 292].

Але пряма екстраполяція ситуації доби Київської Русі на козацькі часи недоречно, бо багато чого просто забулося: «Тож і про Кия вже майже забуто, а те, що відомо, ніч мовчазна поглинає. Ми прадідів наших забули!» (Іван Домбровський «Дніпрові камені», 1619 р.) [19. – С.265].

Причини появи козацького герба можна вбачати й тому, що: «Зовсім недавно, в часи П.Сагайдачного... виношувалася ідея Козацької держави з центром у Трапезунді... Практичноно вислідом вона не дістала, але важливим у цій ситуації було те, що сама ідея козацької держави не тільки була проголошена повторно після С.Наливайка та Й.Верещинського, які основи її виповіли ще в 1596 р., але й було вчинено практичну спробу її втілити» [19. – С. 287].

Слід зазначити, що історичні реалії, коли українцям доводилося виборювати своє право на життя в оточенні агресивних сусідів, викликали створення відповідної емблематики – комбінації християнських і військових знаків (хрест, зірка, півмісяць, серце, шабля, спис, стріла, лук), які взагалі найпоширеніші у козацькій сфрагістиці [27. – С. 2].

Надання клейнодів узаконювало, легітимізувало владу гетьмана та було підтвердженням особливого статусу козацтва. З цього приводу М.Грушевський писав: «Павлюк хотів дістати від короля клейноти, щоб тим був санкціонований вчинений ним переворот і новий режим козацький» [28. – С. 257]. Про це свідчить й лист гетьмана Конєцпольського до брацлавського воєводи Потоцького, коли він хотів реформувати козацтво після розгрому Павлюка: «Я писав до п. воєводи брацлавського, аби армату, печать, булаву – що вони зовуть клейнотами, він їм не видавав, а затримав до дальшого розпорядження й. королів. милости» [29. – С. 273].

14 (24) липня 1637 р. на козацькій раді під Боровицею, королівські комісари Адам Кисіль та Станіслав Потоцький заявили про зраду козаків королю: «Що за таку зраду вже сам Бог кровію їх їм засуд написав, і вони ніякого милосердя і пожалування не гідні – так як в бою стратили армату, хоругви, комишини, печать, клейноти всі королями надани, – так стратили і свободи всі і наступство виборних старшин, і тепер прийшли до того, що або ім'я козацьке мусить згинуть, або інший лад мусить бути... Потім старшого, котрого вони були собі настановили, видавши Павлюка, звелено положити бунчуки, булаву, печать, так само всім полковникам, які були при нім, а скинувши їх, визначено їм нових полковників; нарешті прочитано їм списані їх обов'язки, що вони мали підтвердити присягою, і вони все те покійно вчинили» [28. – С. 273]. Цікавий момен – свою присягу козаки скріпили печаткою: «Дали ми се письмо – сей кривавий обов'язок наш, за печаткою військовою і підписом писаря військового» [28. – С. 275]. Зрозуміло, чому свій підпис поставив Богдан Хмельницький, на той час виконуючий обов'язки писаря, бо Павлюк і полковники були позбавлені влади, а нового гетьмана ще не було. А ось печатка? Її ж поклали до ніг комісарів! Виходить, що печатку одразу ж після ритуального покладання повернули писарю, аби узаконити присягу.

Про вагомість печатки свідчить також пункт Зборівської угоди «Декларація ласки короля й. мил. дана на пункти прошення Війська Запорозького»: «А се споряженне реєстру гетьманом військо Запорозького має бути відправлене до

найдалше до Нового року свята руського, таким порядком: гетьман війська Запорозького має зладити поіменний реєстр всіх вписаних в козацтво за підписом руки своєї й печатю військовою» [28. – С. 215; 1. – С. 363].

На Корсунській раді королівський посол Станіслав Беньовський вимагав, щоб Семен Глухівський негайно повернув печатку і віддав її Павлу Тетері. На що претендент на гетьманську булаву заявив: «Коли у Війську Запорозькому щось зміниться і виникне незичливість до природного володаря, тоді я не хочу знати не тільки печатку, а й України» [1. – С. 153].

Починаючи з Івана Скоропадського, саме російський уряд встановлював, які зображення і напис повинні бути на державній печатці України: «Егда же, в року 1708-м, Мазепа, зменою прешед до короля шведского, забрал з собою войсковие булави и печать малороссийскую, тогда ...Петр Великий ...по наставлени вместо отпавшого Мазепа на гетманство Иоанна Скоропадского дал оному при сенаторах... булаву и палаш и повеле вырезати войсковую печать з прежним того ж воина гербом на котором написано: «Печать Малой России Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорожского» [14. – С. XXIV]³.

Зауважимо, що практика виготовлення гетьманських клейнодів у Москві була законодавчо оформлена ще за часів Івана Брюховецького. Саме під час його візиту в жовтні 1665 р. укладено угоду, третій пункт якої проголошував: «Каждый новоизбираемый из Запорожского войска гетман обяван являться в Москву для получения гетманских клейнод» [30. – С. 3].

До Дем'яна Многогрішного козак на державній печатці зображувався у простому, без прикрас, одязі, що було відображенням традиції степового братства, низового лицарства, де не було бідних, багатих, старших і менших, усі вважалися рівними. Але процес соціального розшарування взяв своє. Цей гетьман і всі його наступники змінюють зображення. Перед нами постає вже не степовий лицар, а представник козацької старшини у вишуканому вбранні, прикрашеному тканим орнаментом, у гордовитій позі. Ознакою належності до панівного суспільного стану є грезетовий жупан [31. – С. 272]. Зберігається, з деяким відмінностями, традиційна композиція. Козак зображується у стаціонарній позі, напівобернутий до глядача, знову на правому боці з'являється порохівниця з рогу. Головний убір стає вищим, набуває циліндричної форми, верх заломлений. Зброя відтворюється у реалістичній манері, на відміну від вищерозглянутих печаток, де вона зображувалася схематично. Вигин шаблі невеликий, кінець розширений. Уперше козак на зображенні стоїть на траві, має оселедець на голові [7. – Мал. 6].

О. Дракохруст пов'язує зазначені зміни з впливом парадного портрета старшини кінця XVII–XVIII ст. [32. – С. 9]. Зміни в іконографії (від простого до складного малюнка), окрім названих причин, можна пов'язати з фазами розвитку українського бароко: ранне бароко від Івана Вишенського до 40-х рр. XVII ст., розвинене – до Івана Скоропадського, 1725 р., і пізнє бароко [19. – С. 13].

Правобережний гетьман Михайло Ханенко на своїй печатці повернувся до малюнка, який в основному наслідував печатку Івана Брюховецького. Це – козак, озброєний мушкетом, шаблею та списом [7. – Мал. 7].

На овальній печатці Андрія Могили голова козака повернута вліво, обличчя з вусами, без оселедця, а до озброєння додано щит з гербом Речі Посполиттої, по колу напис: «ПЕЧАТ ВО"СКА ЕГО КОРОЛЕВСКО МИЛОСТИ ЗАПОРОЗКОГО» [32. – Табл. XXXII]. Історія цієї печатки, за словами Т.Чухліба, така: «Саме наприкінці 1683 р. король наказав виготовити булаву й печатку з «гербом старожитнім України» (це був відомий образ пішого козака з мушкетом) для вручення її правобережному гетьману С.Куницькому. Згодом ці королівські клейноди перейшли до його наступника А.Могили. Після смерті останнього вони потрапили до рук коронного гетьмана С.Яблоновського, але невдовзі король наказав вручити їх призначеному у 1689 р. гетьману Гришку (Г.Івановичу)» [29. – С. 285].

³ Яскравий факт руйнації української державності.

Цікава деталь: «13 червня наступного року (1688) правобережний гетьман повідомляв короля про перемогу над татарами в битві поблизу Немирова. Оригінал тексту листа відтворено в сучасному польському виданні. Однак, ознайомившись з цим документом у архіві, автор виявив пошкоджений відбиток печатки Війська Запорозького, якою користувався А.Могила. Вона продовжувала традиції української держави, що сформувалась за Б.Хмельницького, і зображувала відомий образ – козака з мушкетом» [29. – С. 241].

Одна з останніх згадок про цю печатку належить до 1702 р.: «Навесні 1702 р. відбулась козацька рада в Фастові. ...Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний (очевидно, не без дозволу самого короля) прислав до Богуслава свого представника й наказав «відібрати у нього Самуся військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як то: булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат» [29. – С. 329].

У січні 1704 р. Самусь намагався передати свої клейноди у Ніжині І.Мазепі, але той категорично відмовився, не бажаючи загострення відносин ані з Польщею, ані з Росією. Проте 15 червня 1704 р. його намір був реалізований через зміну зовнішньополітичної ситуації. Але серед переданих клейнодів печатки вже не було [33. – С. 16]. Забули згадати?

Наступні зміни відбулися на печатці Івана Мазепи зразка листопада 1687 р. [34. – Док. № 1]. Композиція малюнка не відрізняється від печатки Дем'яна Многогрішного, якою також користувався Іван Самойлович [32. – С.12 – 13]. Сам малюнок набуває рис реалізму, на відміну від печатки своїх попередників. Уперше головний убір та ствол рушниці виходять за межі внутрішнього кола. Шапка дещо зменшується у розмірах. На поясі висить порохівниця з рога. Фігура козака у статичній позі, з сильним вигином – плечі відведені назад, живіт виступає уперед. На голові помітний оселедець, а на обличчі – довгі вуса. Риси обличчя відзеркалюють поважний вік козака.

Можна припустити, що про підробку саме цієї печатки йшлося у справі ченця Соломона. Наведемо кілька прикладів, що стосуються подій 1690 р., в яких печатка зіграла не останню роль: «Да у полского ж короля объявился с воровскими и с составными писмами и *поддѣланною печатью*, вор и составщик и вомутитель Соломонко старец, будто прислан от гетмана Ивана Степановича» [35. – С. 274].

Про які саме печатки йшлося, дізнаємося з листа Івана Мазепи до Соломона від 15 березня 1690 р.: «Объявляем ... сим листом нашим, что послал к пану Лизогубу свои листы за *печатъми великими и за моею печаткою малою твердо запечатаны*, чтоб никто не дознался, что за листы и к кому пошли ... *тѣ* листы належат один к королю е.м., а другой к е.м. епископу львовскому, а *тебѣ* третій» [35. – С. 277].

У грамоті Яна III від 6 травня 1690 р. до полковника Василя Іскрицького повідомляються важливі подробиці щодо зазначених печаток: «Сознаній измѣнника чернця не посылаем, равно и знаков, т.е. *печати побольше из олова запорожской и другой поменьше из мѣди собственной благородного Мазепы*, которыя употреблял этот наглец, Соломон, чтобы обмануть и нас и гетмана Мазепу». Далі повідомлялося про пікантну подробицю під час вилучення підробок: «Измѣнник тот час был схвачен, не хотел сначала показать *печатей*, наконец, настращенный и уличенный, вырыл их из земли в саду своей квартиры, гдѣ сделал над ними гадость, чтобы никто открыть не мог» [35. – С. 280, виділено нами. – І.С.]. Цей останній фрагмент, можливо, дає важливий матеріал для вивчення такої темної сторінки в історії печаток доби козаччини, як магія та ритуали, пов'язані із сфрагісами.

У документах зустрічаємо свідчення про підробку печатки І.Мазепи Петриком. Зокрема, у листі від 26.05.1693 р. до Івана та Петра Олексійовичів гетьман сповіщав, що свідок бачив буцімто лист гетьмана до кримського хана: «Будто іздалѣко стоя видѣл на листу руками проклятого врага Петрика поданному хану печать великую, подобну воисковой печати, но естлиб та была совершенна

воисковая печать того он не вѣдает, и никто о той печати никакова ему не чинил уверения дабы то была наша печать» [36. – С. 98].

Печаткою зразка 1687 р. І.Мазепа користувався до літа 1705 р. Несподівано ця печатка спливає у 1719 р. У Національному архіві Швеції зберігається лист від 20.12.1719 р. кошового отамана Івана Мочульського до гетьмана Пилипа Орлика. На звороті аркуша нижче адреси бачимо паперово-восковий відбиток цієї печатки [37. – С. 139]. Можливо, вона якимось чином пов'язана і з пізнішою імітацією листування запорожців з П.Орликом. На допиті генеральний осавул Григорій Герцик розповів: «Дал ему Герцику Орлик печать запорожскую и письмо написанное ево Орликовою рукою, будто от запорожцов к нему, что они ево Орлика зовут к себе в войско, и приказывал ему, Герцику, сыскать в Бреславль нѣкоторого малороссіянина Костю, которой у Войнеровского живал и велѣть ему то письмо переписать и данною печатью запечатать, к себѣ через почту прислать для показанія в Швеции в королевской канцелярии» [35. – С.739; 38. – С. 605, зима 1720 р.]. Проте Костя не знайшли, «и для того в Варшавѣ Понятовской и Рубанович приказали ему, Герцику, при себѣ сдѣлать пакет, вложить в оной проѣзжей лист и запечатать данною ему Орлика запорожскою печатью» [38. – С. 609].

Через невідповідність царського титулу цього ж 1705 р. запроваджено печатку, яка відрізняється від попередньої уточненим титулом: замість «ІХ» – «ЕГО» [32. – С. 12, повні описи державної печатки Гетьманщини див. у кінці публікації].

Ймовірно, саме цю печатку гетьман взяв з собою в еміграцію, а в 1714 р. генеральний писар Іван Максимович передав її російським чиновникам. Тепер печатка зберігається у Державному історичному музеї в Москві. Принагідно зазначимо, що там же зберігаються і матриці печаток Данила Апостола зразка 1732 р. та Андрія Могили [32. – С. 18, табл. XXXII]. Таким чином, остання печатка таки була передана з іншими клейнодами І.Мазепі, а потім з іншими трофеями після поразки гетьмана потрапила до Москви.

Збереглися цікаві відомості щодо практики користування державною печаткою за часів Івана Мазепи. Так, у посланні до О.Меншикова гетьман писав: «Известую вашей княжой светлости, для информации, что Кочубей исконный мой есть враг ...Писал он на мене пашквильные подметные письма, а будучи писарем енеральным, имеючи у себе *печать войсковую* и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокграчной болезни, не всегда могу подписовати листов и универсалов, повидовал был лживые некоторые, под именем моим рукою его подписанные и под *печатью войсковою* письма. За какое проступство велел был я его за крепкой взять караул» [39. – С. 290].

Свідчення Мазепиною соратника Пилипа Орлика знайомлять зі сфрагістичною практикою у повсякденному житті, ставленням людей до печатки, місцем її розташування на документі, прийомами, якими намагалися утаємничити зміст листування, з особами гетьманської канцелярії, які мали до печатки відношення. У листі до Стефана Яворського від 1 червня 1721 р., де йшлося про складання листа до графині Дольської від Івана Мазепи, Пилип Орлик писав: «Такий лист цифрами написанный *велѣл при себѣ запечатать и взял до рук своих*» [35. – С. 349, виділено нами. – І.С.]. В іншому місці Орлик повідомляв: «Думитрашко, получа указ царского величества в канцелярии, принесл до Мазепы купно з листом от свѣтлейшого князя Александра Даниловича до Танского полковника компанийского, а нинѣ киевского, себѣ данный, который он Мазепа увидя, удивился и велѣл ему Думитрашку тот час *ѣхать с указом против казны*, а лист его свѣтлости оставить и пред собою положить, который *он* по отшествии Думитрашка *когда распечатал* и прочитал, порвался с мѣсту от гнѣву» [35. – С. 351 – 353]. Насамкінець Пилип Орлик зазначав: «По окончании убо тоей экспедиции, *запечатал я и положил оную на столѣ пред Мазепою*, а он, держа рукою в маленькой обвалютѣ письмо... то рекше, дал мнѣ тое писмечко и велел распечатать и прочитать. А я, приступя до свечки, распечатал обвалюту и вынял с ней письмо с цифрами писаное от княгинѣ Долской, в котором был заключенный

маленький листок *под печатью особою*, о яком я надѣялся, что такожде о княгини и не смотря на печать, распечатал и увидѣл в серединѣ при печати подпись *Stanislaw krol*» [35. – С. 353, виділено нами. – І.С.].

Високий рівень виконання, реалізм у зображенні козака на печатці Івана Мазепи наводять на думку, що його зображення – це не що інше, як портрет гетьмана на повний зріст. Вірогідність цього припущення підкріплюється прикладами з вітчизняної сфрагістики.

Яким був із себе Юрій II, король Малої Русі, ми знаємо з його маєстатної печаті, те саме стосується і портрета князя Галицького Володислава Опольського – «Руської Земля діличного володаря» [40. – С. 59].

П. Гайдуков подав відомості про портретну печатку Ярослава Мудрого: «Находка печати князя Ярослава Владимировича замечательна в историко-культурном отношении. Если исследователям давно знакомы изображения Владимира и Святополка на их монетах – пусть схематичные и условные, но все же передающие некие их общие типические черты, то древних изображений Ярослава Мудрого мы до сих пор не знали. Прижизненный портрет Ярослава, несомненно, имелся в киевской Софии, где изображена вся его семья. Однако от этой фрески уцелела лишь та половина, где помещена женская часть семьи. Было высказано практически недоказуемое, хотя и остроумное предположение, что именно Ярослав изображен на фреске в сцене охоты на медведя в лестничной башне киевского Софиевского собора. Наконец, широко известна скульптурная реконструкция портрета Ярослава Мудрого, предпринятая М.М.Герасимовым по черепу князя. Изображение на печати не имеет явного сходства с реконструкцией М.М.Герасимова, и это понятно и неизбежно, коль скоро реконструкция ориентирована на восстановление облика мудрого старца, умершего в восьмое десятилетие своей жизни. Подчеркнутые признаки старости, практически скрывающие черты лица прическа и борода не дают основы для сопоставления с изображением на печати молодого персонажа с воинственно торчащими усами, которые являются безусловно достоверной деталью его облика. Однако М.М.Герасимов оставил не только окончательную реконструкцию, но и фиксацию промежуточных этапов процесса восстановления. Наиболее важной оказывается тот, где голова Ярослава еще не снабжена волосами. Опубликованная фотография этого этапа передает волевое лицо с горбатым хищным носом; психологическая характеристика Ярослава здесь вполне соответствует изображению на печати» [41. – С. 18].

Мих. Слабченко описав кілька портретних печаток січовиків. Це – печатка А.Головатого, 1770 р., сергіївського отамана Слабкого, 1770 р., П.Калнишевського, 1770 р. Щодо останньої історик пише: «На ній вигравіруване тонке козацьке погруддя, правою рукою козак узявсь у бік, у лівій, правдоподібно, тримає рушницю. Перед ним, безперечно, збільшений малюнок частини військової печатки: бракує тільки долішньої половини постаті. Коли взяти на увагу військову печатку 60–70 років, то в вирізьбленому на ній козакові можна вбачати портрет, може, того самого Калниша: та ж коротка голова, ті ж невеличкі вуса, задумливий вираз очей. Те ж бачимо і на прекрасному малюнку в альбомі худ. Ждахи. Нічого несподіваного в тому, що на військову печатку перенесено портрет кошового, немає. Не вагалися-ж запорозці малювати своїх старшин на іконах. На відомому образі Покрови бачимо таки чимало живого отамання, що й до Бога ближче стояло, ніж просте козацтво, яке гулилося по-за спинами старшин» [42. – С. 105].

На останній печатці Івана Мазепи зразка 1709 р. козак озброєний шаблею та стрілами (?) [7. – С. 14]. Можливо, на малюнку були не стріли, а спис. Докладніше про цю печатку нічого сказати не можемо, адже й досі відсутня публікація її малюнка.

Нижче подаємо опис державних печаток Гетьманщини, виявлених автором у рукописному зібранні Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського (ЧІМ). Схема опису: роки вживання печатки, матеріал та техніка виготовлення відбитків, розмір, зображення, напис, назва та дата документа,

на якому виявлена печатка, приклад прикінцевого протоколу документа, який характеризує функцію печатки, її статус, техніку виготовлення; прізвища гетьманів, за яких вживалася описана модифікація печатки; у дужках – інвентарні номери.

Державна печатки Гетьманщини доби Івана Мазепи

1. 1670–1688 рр. Паперово-воскові (червоно-коричневий віск), Ш 40 мм. 7 відбитків. Зображення: козак у вишуканому візерунчастому жупані, озброєний шаблею й рушницею, по колу напис: «+ ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОССИИ ВОЙСКА ЕГО ЦРСКОГО ПРЕСВТЛОГО ВЕЛИЧ: ЗАПОРОЗСКОГО». Універсал від 12.02.1670 р. [Інв. № Ал 501/5. – Док. № 5, арк. 1], універсал від 5.03.1673 р. [Інв. № Ал 501/6.– Док. № 2, арк. 1], універсал від 8. (або 20) 12. 1676 р. [Інв. № Ал 501/6.– Док. № 8, арк. 1], квит від 19.04.1681 р. [Інв. № Ал 501/6.– Док. № 15, арк. 1], універсал від 2.11.1672 р.

[Інв. № Ал 501/19.– Арк. 1], універсал від 9.02.1688 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 2, арк. 1], розпорядження від 21.02.1688 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 3, арк. 1]. Цією печаткою користувалися Д.Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа.

2. 1687–1705 рр. Паперово-воскові (червоно-коричневий віск, світло-коричневий віск), Ш 45 мм. 21 відбиток. Зображення: козак у вишуканому візерунчастому жупані, озброєний шаблею і рушницею, по колу напис: «ПЕЧВ МАЛОИ РОССИИ ВОЙСКА ИХ ЦРСКОГО ПРЕСВТЛОГО ВЕЛИЧЕВА ЗАПОРОЗКОГО»⁴. Універсал від 29.11.1687 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 1, арк. 1], універсал від 18.01.1689 р.[Інв. № Ал 501/9. – Док. № 7, арк. 1], універсал від 17.02.1689 р.: «Сей унѣверсал подписомъ власное руки нашей и притиснѣнемъ войсковоу печати данѣ в Батурино»⁵ [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 8, арк. 1], універсал від 29.06.1690 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 11, арк. 1], універсал від 9.05.1695 р.[Інв. № Ал 501/9. – Док. № 20, арк. 1], універсал від 12.12.1694 р.[Інв. № Ал 501/9. – Док. № 22, арк. 1], лист до значного військового товариша Івана Забіли від 18.01.1698 р.[Інв. № Ал 501/9. – Док. № 26, арк. 1зв.], універсал від 22.04.1698 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 29, арк. 1], наказ від 29.04.1699 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 33, арк. 1зв.], універсал від 4.05.1702 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 44, арк. 1], універсал від 24.05.1703 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 46, арк. 1], універсал від 17.05.1698 р. [Інв. № Ал 501/20. – Док. № 1, арк. 1], універсал від 2.03.1701 р. [Інв. № Ал 501/20. – Док. № 2, арк. 1], універсал від 5.03.1695 р. [Інв. № Ал 395. – Док. № 16, арк. 24–25], лист до Івана Забіли від 1.09.1691 р. [Інв. № Ал 359. – Док. № 1, арк. 1зв.], лист до Івана Забіли від 24.03.1691 р. [Інв. № Ал 359. – Док. № 2, арк. 1зв.], універсал від 1.11.1698 р. [Інв. № Ал 359. – Док. № 3, арк. 1], універсал від 19.07.1693 р. [Інв. № Ал 359. – Док. № 4, арк. 1зв.], універсал від 8.03.1694 р. [Інв. № Ал 359. – Док. № 5, арк. 1зв., на світло-коричневому воску], універсал від 24.01.1693 р. [Інв. № Ал 359. – Док. № 6, арк. 1зв., слід], лист до пані Марії Сулимівни Семіонової від 16.04.1705 р. [Інв. № Ал 504/112. – Арк. 1зв.].

3. 1705–1708 рр. Паперово-воскові (червоно-коричневий віск), Ш 45 мм. 6 відбитків. Зображення: козак у вишуканому візерунчастому жупані, озброєний шаблею й рушницею, по колу напис: «ПЕЧВ МАЛОИ РОССИИ ВОЙСКА ЕГО

⁴ Лігатури «АТ», «ПР», «НТ», «ЧЕ».

⁵ У даному випадку вперше після Г.Крутневича зустрічаємо подібне означення печатки.

⁶ Лігатури ті самі.

ЦРСКОГО ПРЭСВТЛОГО ВЕЛИЧЕВА
ЗАПОРОЗКОГО «6. Універсал від 8.09.1705 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 50, арк. 1], указ від 4.01.1707 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 53, арк. 1], універсал від 19.08.1707 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 58, арк.1], універсал від 20.04.1708 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 59, арк. 1], квит від 20.05.1708 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 60, арк. 1], універсал від 1.07.1708 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 61, арк. 1].

1. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) /Пер. з рос. Л.Білик. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основа», 2003. – 644 с.
2. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина II. – Київ; Львів: НТШ, 2006. – 798 с.: іл.
3. Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. – К.: ТОВ УВПК ЕксОБ., 2005. – 632 с.
4. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) /Упорядкування І. Бугич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ; Львів: НТШ, 2004. – 1086 с.
5. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. /Редкол.: П.С.Сохань (відп. ред. та ін.). – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 592 с.; Т.2. – 560 с.; Т.3. – 560 с.
6. Слабченко М. Матеріали по малорусской сфрагистике. – Одесса, б.д. – 16 с.
7. Крип'якевич І. З козацької сфрагістики //Записки наукового товариства ім.Шевченка (ЗНТШ). – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 1–16: іл.
8. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – Дніпропетровськ: СІЧ, 1994. – 678 с.
9. Фоменко В. Військові печатки запорожців //Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. 7. – С. 152–160.
10. Ситий І. Гетьманські печатки //Слава українського козацтва /Упор. Кот С., Кардаш П. – Київ; Мельбурн: Фортуна, 1999.
11. Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Харків: Просвіта, 2003. – 218 с.
12. Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки відділу нумізматики Державного історичного музею у Москві //Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 317–335.
13. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2005. – 367 с.
14. Грабянка Г. Действия презелной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки... 1710. – К., 1854. – 374 с.
15. Гавриленко В. Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії. – К.: Наукова думка, 1977. – 166 с.
16. Книга Забелы, составленная из документов, исторических заметок и пр. (1679–1745), ЧІМ, інв. № Ал 14, 114 арк.
16. 1.Ситий І. Книги Забіл (1671–1745) //Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 116–120.
17. Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана //Знак. – 2001. – Ч.24 (жовтень). – С. 8–9.
18. Кримський А. Твори в 5 т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 4: Сходознавство. – 640 с.
19. Шевчук В. Муза бароколянка: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. – К.: Либідь, 2004. – 400 с.: іл.
20. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Издание второе. – Чернигов: В типографии Ильинского монастыря, 1865. – 253, VII с.
21. Сас П. «Мушкет-сіромаха» і «шабля сваха»: Соціально-психологічні установки, соціокультурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80-ті рр. XVI – початок XVII ст.) //Соціум. Альманах соціальної історії /Головний редактор В.Смолий. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 55–76.
22. Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження /Інститут історії України НАН України. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 368 с.: іл.
23. Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу //Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К.: Критика, 1998. – Т. 5. – С. 93–110.

24. Літопис Руський. Переклав Л.Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – XVI, 591 с.
25. Лебек С. Происхождение франков. V–IX века. 1. Новая история средневековой Франции. – М., 1993. – 347 с.
26. Плахонін А. Давноруська провінційна династія в світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославич та його нащадки) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. Число 6 (7) у двох частинах. Частина 1. – К.: Ін-т історії НАН України, 2001. – С. 136–152.
27. Замлинський В., Дмитрієнко М. Геральдика України // Україна. – 1992. – № 14. – С. 1–2.
28. Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. /Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8. – Ч. I: Роки 1626–1638. – 335 с. – Ч. II: Роки 1638–1648. – 224 с. – Ч. III: Роки 1648–1650. – 288 с. – 856 с.
29. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – Київ; Нью-Йорк: Ін-т історії НАН України, 2003. – 518 с.
30. Дзира І. Українсько-російські взаємини кінця 20-х рр. XVIII ст. на сторінках «Краткого журнала о поездке в Москву гетмана Данила Апостола» // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 3–13.
31. Історія українського мистецтва. В 6 т. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1968. – Т.3: Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. – 437 с.
32. Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. // Нумизматический сборник. – Москва, 1971. – Ч. IV. – Вып. IV. – С. 3–24, табл., іл.
33. Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.: Проблеми міжнародного та військово-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: Постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Відп. ред. В.А.Смолій, відп. секр. О.О.Ковалевська. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 7–42.
34. Универсалы, грамоты, письма и другие документы гетмана И.Мазепы (1687–1708), ЧИМ, Архивные материалы гетманов Украины: универсалы, грамоты, указы, приказы, письма и ведомости имений (1648–1764), инв. № Ал 501/9, 118 арк.
35. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.
36. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 194 с.
37. Україна – Швеція: На перехресті історії (XVII–XVIII століття): 1 жовт. 2008 р. – 30 берез. 2009 р. м. Київ, 9 квіт. – 31 трав. 2009 р. м. Дніпропетровськ: Каталог міжнародної виставки / Укладач Ю.Савчук – К.: Такі справи, 2008. – 224 с.
38. Допрос Григория Герщика об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. – К., 1883. – Т. V. – Март. – С. 596–610.
39. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 602 с.
40. Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагістичні етюди // ЗНТШ. – Париж; Нью-Йорк, 1954. – Т. 163. – С. 19–44, 49–106.
41. Янин В., Гайдук П. Актовые печати Древней Руси X–XV в. – М.: Интрада, 1998. – Т. III. Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – 496 с.
42. Слабченко Мих. Запорозькі печатки XVIII в. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 19. – С. 103–109.
43. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 270–291, іл.

В статтю розглянута історія державної печаті Гетманщини часів Івана Мазепи. Головна увага приділена зображенню на печаті. Проаналізовані причини появи зображення, його трансформація в часі, зроблено припущення про портретну схожість зображення козака на печатях 1687 г. і 1705 г. з образом Івана Мазепи.

The article rohlyanuta history of the state seal Hetmanschyny the days of Ivan Mazepa. Particular attention is paid to the seal image. Analyzed the causes of the appearance of the image, traced his transformation in a given time segment, expressed belief in the identity picture Kozakou seals in 1687 and 1705 with the portrait of Ivan Mazepa.

Василь Кононенко

ВПЛИВ ЕКОНОМІКИ ГЕТЬМАНЩИНИ НА ПОЛІТИЧНУ СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РАНЬМОДЕРНОЇ ЕЛІТИ (90-і рр. XVII – 60-і рр. XVIII ст.)

У статті розглядається економічний аспект формування політичної свідомості козацької еліти Гетьманщини. Світська еліта українського державного утворення раннього нового часу розглядається як центральноевропейський нобілітет за соціально-економічним та політико-культурним критеріями.

Економіка як фундамент суспільного життя у світовій історіографії неодноразово ставилася у підмурок багатьох історіографічних напрямків, течій та шкіл. Однак, як зазначали опоненти цієї ідеї, багато сторінок історії не розтлумачуються з точки зору економічного детермінізму. Історія є передусім історією людей, які живуть не тільки господарськими інтересами, але й будують своє життя за нематеріальними мірками. Тому взаємозв'язок господарського та духовного в історії Гетьманщини є однією з ключових проблем сучасної історіографії, покликаної витлумачити ранньомодерне минуле України.

Метою статті є вивчення процесів формування пластів політичної свідомості ранньомодерної української еліти, котрі постали як відображення господарського життя в Гетьманщині.

Головною ідеєю розуміння нематеріальної історії Гетьманщини є бачення свідомості як відображення матеріального виробництва та як духовного життя людей, що жодним чином не залежало від господарської діяльності. У даній статті досліджується перший аспект історії свідомості¹. Економіка Гетьманщини до часу регламентації зовнішньої торгівлі за Петра I розвивалася як складова частина центральноевропейського сегмента ранньомодерного європейського господарства. Після обмеження експорту, а відповідно й імпорту, господарство Гетьманщини зазнало аграризації, а місто віланізації. Важливо, що два найбільших прояви активності української еліти у XVIII ст. (повстання Івана Мазепи та діяльність шляхетства в 60-х рр.) сталися як наслідок протесту українського ранньомодерного соціуму на імперські умови суспільного та економічного життя. З іншого боку, ці виступи були тісно пов'язані з економічним розвитком української автономії в Російській імперії.

Проблема історії української економіки виникла ще в історіографії початку ХХ ст.². У 20-х та початку 30-х рр. господарство Гетьманщини розглядалося в контексті „воєнно-феодальної політики царського уряду в Україні”³. До праць останніх десятиліть, які торкаються проблеми, належать дослідження В.Горобця „Волимо царя східного” Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава”⁴, З. Когути «Російський централізм та українська автономія: поглинання Гетьманщини імперією (1760 – 1830 рр.)»⁵, В. Смолія та В. Степанкова „Українська державна ідея XVII – XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації”⁶, О. Субтельного „Панування в Східній Європі. Народ, шляхта та

© Кононенко Василь Петрович – аспірант Інституту історії НАН України.

іноземна влада, 1500 – 1715 рр.”⁷, С. Плохія „Царі та козаки: студії з іконографії”⁸ та ін.

З кінця XIV – до середини XVI ст. на землях від німецьких держав до Московії функції держави на місцях перебрали „шляхетські” інститути політичної організації. Якщо у Західній Європі феодалізм був здебільшого у класичній формі та призводив до витворення централізованих держав (як у Франції через успішне функціонування феоду Іль-де-Франс, попередників та нащадків Гуго Капена відбулося об’єднання усіх західнофранкських феодів на якісно новій системі політичної організації), то у Польщі така форма централізації не знайшла свого вияву в історії. Після смерті Казимира III (1370 р.) особливості центральної влади Польського королівства призвели до того, що вона і надалі не могла повною мірою виконувати свої державні функції, тому і розвинулася та утвердилася альтернативна „шляхетська” організація суспільства. Ця самоорганізація була органічною як для польської, так і для литовської та руської знаті і військового люду, що пояснює її життєздатність та поширення на теренах Великого князівства Литовського до Люблінської унії 1569 р.⁹

Характерні риси історіографічної „Центральної Європи” завдячують головним чином специфічному економічному розвитку цього макрорегіону. В ранньомодерний час під дією економіки в Європі по правий бік Ельби відбулися зміни, за масштабом подібні до тих, що сталися на Заході¹⁰. Якщо протягом XV – XVI ст. Західна Європа стала центром нової капіталістичної економіки, то за Центральною Європою закріпилася роль її найголовнішої периферії. До цього часу ці землі постачали сировину, а надалі вони стають головним експортером продовольства в найурбанізованіші райони Європи. Виробництво продуктів харчування ґрунтувалося на позаекономічній мотивації праці селянства в господарствах нобілітету. Все це сприяло закріпленню за шляхетством провідної ролі в суспільному житті Центральної Європи, в той час як в Західній Європі його значення послабилося з розвитком капіталістичних відносин.

Оскільки Центральна Європа в економічному відношенні розвивалася як постачальник сільськогосподарських товарів західноєвропейським країнам, то суспільно-політична думка центральноєвропейських еліт була пов’язана з цінностями землі та сільськогосподарського виробництва. Так, один з ідеологів польської шляхти XVI ст. навіть відзначав: „Багато земель та держав працюють щоденно на нас, подібно до селян...”¹¹ У системі європейських економічних зв’язків раннього нового часу закріпилося периферійне місце¹². Так, Субтельний, ґрунтуючись на західноєвропейських дослідженнях з історії економіки, приходять до висновку, що у ранньомодерний період „Захід рухався до капіталізму, поки Схід повертався глибше в аграризм”¹³. Таким чином, шляхетська форма організації суспільства передбачала: 1) шляхта володіла більшістю землі, 2) оскільки земля була головним багатством, то в руках шляхти зосереджувалась економічна, а отже, і соціальна та політична влада, 3) тому шляхта панувала над усіма верствами суспільства та над державою. Якщо в сучасному інформаційному суспільстві людина постає перед незліченною кількістю альтернатив свого життя, то в суспільстві, котре ми досліджуємо, людське життя, як правило, задавалося від народження. Людина кінця XVII – XVIII ст. виховувалася в обрамленні певної перспективи її життя. Саме цим пояснюється міцність традиційних шляхетських суспільств і живучість шляхетських ідей та уявлень. Тому майбутнє в очах центральноєвропейського нобілітету вбачалося в збереженні суспільно-політичного status quo.

Між Центральною та Східною Європою. Історія суспільства Гетьманщини – здебільшого історія його майнового розшарування¹⁴, а історія свідомості вербалізувала тодішню господарську дійсність. Ранньомодерна Україна як найсхідніша частина Центральної Європи найпізніше зазнала явищ, пов’язаних з утворенням еліт. Оскільки влада центральноєвропейського нобілітету ґрунтувалася на земельній власності, то в боротьбу за землю втягнулися козацька старшина як

Гетьманщини, так і Слобожанщини та Запорозжя. Як вже зазначалося, прагнення центральноєвропейських еліт володіти землею мало глибоку соціально-економічну причину. Саме економічна влада центральноєвропейських спільнот сприяла новим групам суспільства претендувати на права нобілітету¹⁵. Це сталося і з запорожцями у XVIII ст., особливо в другій його половині¹⁶.

У XVIII століття в економічному відношенні Гетьманщина входить як далека периферія ранньомодерної європейської економіки та як транзитна територія між Східною Європою (Московська держава, Кримське ханство), Османською імперією і центральноєвропейськими країнами. До реформ Петра I господарство Московії становило замкнену виробничу систему, яка розвивалася за своїми економічними закономірностями. Економічні реформи Ордина-Нащокіна та конкуренція в перші десятиліття XVIII ст. приватних виробників тодішніх товарів з мануфактурним виробництвом, спричиненим державою, свідчать, що ті закономірності були природними та давали успіх економіці Московії¹⁷. Петро I, прорубавши вікно в Європу, перетворив свою імперію в периферію капіталістичного світу. Гетьманщина в цьому процесі стала периферією периферійної економіки.

Ламання традиційної економіки головним чином відбувалося через регламентацію зовнішньої торгівлі. Важливо, що кінець XVII та початок XVIII ст. були часом господарського розвитку та збільшення зовнішньоторговельного обороту¹⁸. З Гетьманщини ввозили ті види товару, які було економічно вигідно перевозити тодішніми торговельними комунікаціями. Так, через Річ Посполиту ввозили волів, юхту, віск, лій, сало, олію, шетину, ревінь, вовну, горілку, тютюн, прядиво, коноплі, селітру, поташ¹⁹. З переговорів зовнішньополітичного відомства імперії Габсбургів з Колегією іноземних справ слідує, що з України ввозилося багато подібного товару до Вроцлава²⁰. З тодішньої Австрійської імперії також ввозилися товари ранньомодерної оброблювальної промисловості, що форсували модернізацію суспільства²¹.

Торгівля волами досягла значного розмаху в першій половині XVIII ст., оскільки цей товар сам себе „перевозив”. Так, в 1711 р. полковник миргородський Данило Апостол з компанйонами на волах заробили 16000 крб.²² Крім худоби, в п'ятірку експортованих з ранньомодерної України товарів входили тютюн та горілка²³. Хоча збіжжя в Гетьманщині коштувало втричі дешевше, ніж у Речі Посполитій²⁴, але його було не зовсім вигідно експортувати на великі відстані. Надалі з Гетьманщини намагалися налагодити широкий вивіз хліба, але до здобуття Російською імперією виходу до чорноморських портів це не увінчалось успіхом. Так, Розумовський за свого гетьманування намагався організувати вивіз хліба за кордон, але не досягнув поставленої мети²⁵.

Ще у 1715 р. з України вивозилися за кордон до Туреччини та Польщі: „білки – 735 тис., лисиць – 802 бунта, душек лисових – 3905 пар, полотно – 610 концов, шуб овечих – 50, шкур медвежих – 20, крашенини – 2500 аршин, китайки – 220 томов, шовку – 200 фунтів, чаю – 10 пудів, волів – 1412 тощо”²⁶. А в Москву з Гетьманщини, за цим свідченням, ввозили: віск – 80 пуд., сало яловиче топлене – 14 пуд і т. д.²⁷.

Серед товарів, завезених у названому році в Україну з Росії, Туреччини та Польщі, було: „заполочі – 343 кіп, кумачі – 115 кіп, парча з золотом та сріблом – 372 лікті, матерія едомашка – 1116 лікті, матерія рецет – 4020 ліктя, атлас – 589 лікті, тафта, синя фарба, папір – 200 стоп, кушаків вербложих – 23974, кушаків шовкових – 7253, кушаків з золотом – 416, малси – 3849 штук, шафрану – 6 ок, сафяну – 193 бунта, полотна швабського – 50 шт., ножів шпилькових – 687 бунтов, карт – 617 бунтов, мило, синій камінь – 1000 ок, шерсть турецька – 10 міхів, масла деревяного – 12 бурдюків, ізюму – 20 торб, фініки – 2 пуди, помаранчевої кірки – 3 пуди, міді – 10 пудів”²⁸. Згідно з іншим джерелом в Україну з Туреччини та Польщі було ввезено „617 карт, 195 пар шарпеток тощо”²⁹. Зазначені свідчення хоч і не відображають повної картини всієї зовнішньої торгівлі, але свідчать, що

Гетьманщина початку XVIII століття ввозила як готові вироби, так і сировину та була транзитною територією із заходу на схід та з півдня на північ³⁰. Щодо кількісних показників, то експорт з Гетьманщини обраховувався мільйонами карбованців. Так, у 1710 р. Казимир Поцій оцінював обсяг українських товарів тільки на території Речі Посполитої на суму 1000000 крб.³¹

Уявлення Петра I про необхідність розвитку торгівлі та господарства за західними взірцями виливалося в регламентацію торгівлі, в тому числі й української. Однак ці штучні втручання лише підірвали вивіз із Гетьманщини з усіма наслідками, які з цього випливали. Реалізація принципів меркантилізму призвела до указів із заборонаю вивозити певні товари традиційними шляхами та мала направити експортні потоки через морські порти з недопущенням ввозу деяких товарів та обмеженням або цілковитим виключенням з приватної торгівлі певної продукції³².

Ще в 1696 р., здобувши Азов, Петро I видав указ, за яким українські купці мали вести зовнішню торгівлю лише через Азов, а не користуватися традиційними шляхами³³. Проте наслідки цієї регламентації торгівлі в історичних джерелах не прослідковуються. Однак надалі центральний уряд уже суворіше забезпечував виконання своїх розпоряджень. В 1714 р. заборонено вивозити за кордон традиційними торговельними шляхами волову юхту, коноплі, щетину, клей, ревінь, смолу, ікру і т. д. Коноплі, селітра, поташ також зазнали регламентації з боку центрального уряду³⁴. Надалі заборонено вивозити збіжжя (1719 р.)³⁵, овечі шкури та вовну (1720 р.), срібло та вироби з нього (1717, 1721 р.)³⁶.

Особливо підірвала український експорт „система заповідної торгівлі”. Так, „заповедные товары” – прядиво, поташ, юхта, сало, віск, конопляна олія, кав’яр мали вивозитися через російські порти, що було економічно не вигідно³⁷. З Малоросії заборонили вивозити товар, який на той час належав до оброблювальної промисловості³⁸.

Таким чином, економічна могутність українського нобілітету надала йому політичної значимості, реальне та уявне обмеження його прав центральною владою призвело до виступу 1708-1709 р., а економічне обмеження автономістсько налаштованої старшини – до її лояльного ставлення до російської імперської влади. В основі хозарської ідеології початку століття лежало саме панівне економічне становище еліти, яка займала виняткове місце в різних сферах суспільно-політичного життя і виконувала роль державної влади, тобто свій стан ототожнювала з державою³⁹. Ця ідеологія виводила походження еліти окремо від історії народу, яким вона керувала. Козацькі інтелектуали виводили походження свого стану від хозарських предків подібно до того, як польська шляхта обґрунтовувала своє виняткове становище у суспільстві Речі Посполитої через походження від сарматів⁴⁰. У 1708 р. в колі однодумців та соратників Івана Мазепи визріла опозиція, яка була невдоволена його пасивністю у відстоюванні українських економічних та політичних „вольностей”. Саме з цієї причини один з лідерів старшинської еліти В. Кочубей написав донос Петру I з метою приведення до влади нового гетьмана, який би ретельніше захищав українську автономію. Мазепа, який знав позицію значного кола козацької старшини щодо відстоювання автономних прав України-Гетьманщини, очолив автономістський рух, але зазнав поразки⁴¹. Після Полтави свідомо і несвідомо центральний імперський уряд створив умови, за яких автономістсько налаштовані кола козацької старшини не могли досягти економічної, а отже, і політичної могутності. Більше того, економічні інтереси козацької старшини почали задовольнятися умовами, які пропонувала їм Російська імперія.

Економічна стагнація Гетьманщини, віланізація міст та зміни в свідомості.

З кінця 40-х рр. XVIII ст. в господарському житті ранньомодерної України сталися події, які були знаковими для тодішньої економіки. Причиною поживлення економічного життя центральних полків Гетьманщини став указ імператриці Єлизавети від 1748 р., згідно з яким мали відбудовуватися Батурич, Ніжин та

Глухів⁴². Причому Батурин, за уявленнями Кирила Розумовського, розбудовувався як столиця півдня імперії⁴³.

Новий український гетьман як представник просвіченого суспільства поставив за мету в процесі відбудови міст організувати прогресивне на той час виробництво. Для цього він закликав іноземних фахівців – німців, італійців, французів. У 50-х рр. були організовані парусний завод, суконні фабрики, завод для виготовлення білого воску, свічна фабрика, сирний завод, „пилна мельниця”, машинна кузня, цегельня, фабрика з виготовлення дзеркал, гарбарня, водяні млини⁴⁴. Наступного десятиліття український гетьман продовжує будувати великі промислові підприємства. Наприклад, великий млин на річці Шовковиці⁴⁵. Деякі з цих господарських закладів припинили існування, навіть не налагодивши виробництва⁴⁶. Цеглу в батуринській цегельні випалювали лише до середини 60-х рр.⁴⁷, що свідчить про вузькість місцевого ринку. Важливо, що глухівська цегельня, заснована на найманій праці, була продуктивнішою, ніж батуринська, яка обслуговувалася робітниками за нарядами⁴⁸.

У 1750 р. Батурин стає резиденцією гетьмана. 1752 р. Розумовський запросив до себе на роботу на 5 років архітектора Ринальдї, який працював до березня 1757 р.⁴⁹ Для будівництва до 1755 р. у Батурині було заготовлено 8,5 млн. штук цегли. Однак тільки 5 млн. випалено⁵⁰. У 50-их рр. провадяться великі заготівлі лісу, каменю⁵¹. Протягом 1758 р. зводяться декілька будинків громадського значення, проектується великий дерев'яний будинок для гетьмана⁵². Поряд з „національними строениями” зводили і приватні будівлі за допомогою державних коштів⁵³. 1760 р. було завершено будівництво нового гетьманського будинку⁵⁴. Розумовський і надалі вкладав значні кошти в будівництво, а на схилі літ, у 1794 р., приїхав у Батурин та „предался страсти къ постройкамъ”⁵⁵.

Важливо, що економіка, яку розвивав Кирило Розумовський, через відсутність закономірностей попиту та пропозиції не могла орієнтуватись на внутрішній, а тим більше на зовнішній ринки. Вона була спрямована рукою представника нобілітету на задоволення його особистих потреб та інтересів стану в цілому. Так, господарський інститут Кирила Розумовського – Домова економічна канцелярія – проводив торговельні операції в Гетьманщині та за її межами. Наприклад, проводила закупівлю солі на Січі, продавала в Криму овече масло і купувала вино⁵⁶. Важливо, що в Домовій економічній канцелярії управлінські посади займали привілейовані бунчукові та значкові товариші⁵⁷. На будівництво промислових об'єктів та адміністративних установ йшли значні кошти з державної скарбниці та господарств Розумовського, однак вони не ставали капіталом⁵⁸. Великі витрати призвели до боргів одного з найбагатших аристократів Російської імперії та змусили його в 1754 р. користуватися грошима Генеральної військової канцелярії⁵⁹.

Це свідчить, що економіка Гетьманщини в нових умовах продовжувала залишатися натуральною, що підштовхувало суспільство до поновлення станового ладу з відповідним правом⁶⁰. Питання землі, млинів, тобто тодішнього господарства, займали важливе місце в гетьманській внутрішній політиці⁶¹. Особливо багато сіл було роздано за Івана Скоропадського⁶². Земельні підтвердження, на зразок „уневерсаль... на два млини на все угодія до мнстырца Румиловского Сосницкого...”⁶³, вибудовували господарські відносини в Гетьманщині, а відтак і відносини соціальні.

Після виникнення перепон для експорту товарів, вигідних для транспортування на великі відстані, господарство Гетьманщини зменшило темпи розвитку. Це стало особливо помітним на фоні успіхів економічно розвинених регіонів капіталістичного ранньомодерного господарства. Економіка ранньомодерної України являє собою сукупність господарств, які забезпечували своїх власників за умови позаекономічної мотивації прикріплених до землі посполитих. Найкращим та єдино можливим продуктом, який можна було продати селянину, щоб отримати гроші, була горілка та інші алкогольні напої. Тому історія алкоголю

тісно пов'язана з історією людини Центрально-Східної Європи. Гуральництво – це господарська система, що включала купівлю зернових, оплату праці старостам, винникам, воловикам та свинарям. Останні завідували худобою, яку було економічно вигідно виховувати біля гуралень на залишках від виробництва горілки. Свідченням того, що до найприбутковіших занять належав продаж горілки, було те, що за шинкарство платили податки, тоді як за інші промисли зазвичай не платили⁶⁴. Цим найвигіднішим заняттям, крім козацької старшини, міщан, займалися і монастирі⁶⁵.

Борошномельна справа через простоту технічного обладнання, наявність енергії річок та попит на перемелювання зерна була другою дохідною справою та ключовою галуззю тодішньої переробної економіки. Усі підприємливі люди, в тому числі й управителі монастирів, послуговуючись займанщиною, загачують річки і будують млини та закріплюють свої економічні досягнення універсалами гетьманів⁶⁶. Тому видача універсалів на землю та млини набула широкого розповсюдження. Гетьманські універсали дуже часто мали такий зміст: „два млина их власнимъ коштомъ одень подъ монастыремъ, другій под Вязюнкою побудованнія”⁶⁷.

Аграризація господарства та віланізація міст належали до двох головних аспектів економічної стагнації Гетьманщини. Однією з головних причин відносного занепаду міст була розбіжність інтересів ремісників та купців⁶⁸. Оскільки міщани були головним платником податків у гетьманську казну, то українська влада намагалася підтримати міста, однак в цікавий та знаковий спосіб. Так, Іван Скоропадський підтримував так звані ратушні містечка шляхом надання навколишніх сіл⁶⁹. Бурмістри українських міст просили гетьманів допомагати їм „вспомоществованием”⁷⁰.

Для розуміння місця міщан у Гетьманщині середини століття знаковою є справа „О мещанах в Малой Россіи. Кто мещанином числится должен”. У червні 1749 р. канцелярія міністерського правління, тобто канцелярія російського правителя гетьманського уряду, звернулася з пропозицією до Генеральної військової канцелярії визначити і з'ясувати порядок належності до міщанського стану⁷¹. 25 липня 1749 р. Генеральна військова канцелярія звернулася до полків з пропозицією дати відповідь на поставлене міністерською канцелярією запитання: „В Малоросійських городах и местечках обретаючіеся обыватели какія имяно по малоросійским правам мещанами быть должны”⁷². З відповідей полкових канцелярій утворилася вищеназвана справа „О мещанах...”⁷³. За листуванням канцелярії Полтавського полку з Генеральною військовою канцелярією даний полк на 1749 р. не мав власне міщанського стану⁷⁴. Однак у північних полках міщани все-таки визначалися як „обыватели волніе, бавячіеся купеческим промислом и кои имеют препитание рукоделіем із лишенных своих земель”⁷⁵. Показово, що Єлизавета під час свого візиту до Києва жодного разу не прийняла вїїта Павла Войничя, який з членами магістрату виїздив їй назустріч у Бровари. Однак імператриця ствердила стародавні права та привілеї Києва⁷⁶.

Витіснення з зовнішнього і внутрішнього ринку українського торговельного капіталу, слабкий розвиток мануфактури та фабрики (на кріпосницькій праці), занепад кустарно-цехової промисловості призвели до стагнації міста⁷⁷. Місто перетворювалося на центр сільськогосподарської округи, населення якого значною мірою забезпечувало себе продуктами харчування. Для прикладу, за румянцівською ревізією містечко Баришівку населяли: старшина – 20 дворів (6,44%), козаки (вільні і підпомічники) – 44 двори (14,15%), духовенство – 14 дворів (4,50%), посполиті – 206 дворів (66,25%), підсусідки – 19 дворів (6,11%) та інші – 4 двори (1,26%)⁷⁸. Причому значна частина міщан займалися хліборобством⁷⁹.

Важливо, що не зовсім успішний розвиток мануфактурного виробництва в ранньомодерній Україні не належав до винятків. Мануфактури Кольберга та Петра I залежали від держаної підтримки і були швидше чужорідними крапленьнями в тодішній економіці Франції та Росії. Занепад міст Гетьманщини

також не був лише її характерним явищем. Чисельність населення міст у XVIII ст. не зростала у всій Центрально-Східній Європі. Протягом усього XVIII ст. відсоток міського населення Російської імперії не подолав 3 % бар'єра. Господарське життя, а за ним і свідомість суспільства поволі втягувалися в історичний процес модернізації європейської цивілізації, що почалася із Західної Європи та поступово втягувала нові країни. Ось чому немає нічого дивного в тому, що ранньомодерна Україна належала до окраїни європейського господарства, а її еліта бажала увійти в XIX ст. у вбранні „золотих вольностей” XVII – XVIII ст. Процес модернізації був болісним для всіх країн. Показово, що навіть післянаполеонівська Франція, в особ своїх депутатів до парламенту, боялася ввозу англійцями чаю, оскільки, на думку народних представників, це шкодило національному характеру французів.

Отже, дослідження впливу господарського життя Гетьманщини на політичну свідомість дає можливість зробити такі висновки: економіка Гетьманщини типологічно належала до центральноєвропейських господарств, а козацька старшина до еліт Центральної Європи; економічні інтереси козацької еліти та свідомість, яка їх відображала, стали головною причиною виступу 1708 – 1709 рр.; регламентація зовнішньої торгівлі царським урядом призвела до економічної стагнації Гетьманщини та віланізації міст, що спричинило повторне закріпачення селянства та втягнуло економіку ранньомодерної України до єдиного господарства Російської імперії; в сфері політичної свідомості це підсилювало „шляхетську” свідомість еліти та сприяло її входженню в межі імперської системи цінностей, яка в свою чергу формувалася не без впливу представників ранньомодерної української еліти.

1. Некономічні фактори розвитку свідомості козацької еліти Гетьманщини будуть розглянуті в наступній статті „Легітимізація козацької еліти часом як творення її політичної свідомості (1720 – 1760 рр.)”.

2. Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр. 5154. – Арк. 9.

3. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 3986. – Арк. 70.

4. Горобець В. „Волимо царя східного” Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 462 с.

5. Kohut Z. Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760s – 1830s. – Cambridge, 1988. – 358 p.

6. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII – XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К. „Альтернативи”, 1997. – 367 с.

7. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500 – 1715. – Kingston and Montreal, 1986. – 270 p.

8. Plokhly S. Tsars and Cossacks: A study of Iconography. – Cambridge, 2002. – 102 p.

9. Див.: Блок М. К сравнительной истории европейских обществ // Одиссей. Человек в истории. – 2001. – М.: Наука, 2001. – С.65 – 93. Флоря Б. Центральная Европа в Европе средневековья // Центральная Европа как исторический регион. Отв. ред. А. Миллер. – М., 1996. – С. 40 – 48.

10. Історіографію щодо економічного розвитку Європи в ранній новий час див.: Берковський В. Економіка ранньомодерної Європи в працях західноєвропейських дослідників // Український історичний збірник. – Вип. 10. – 2007. – С. 258 – 264.

11. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500 – 1715. – Kingston and Montreal, 1986. – P 8. Про економічну думку річнопольського суспільства див.: Corski J. Poglady merkantylistyczne w polskiej myśli ekonomicznej XVI i XVII wieku. – Wrocław. – 1958. – S. 83 – 84.

12. Див.: Флоря Б. Центральная Европа в Европе средневековья // Центральная Европа как исторический регион. Отв. ред. А. Миллер. – М., 1996. – С. 39.

13. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500 – 1715. – Kingston and Montreal, 1986. – P. 9.

14. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4135. – Арк. 2.

15. Див.: ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 2912. – Арк. 56 – 62.

16. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 2837-2838. – Арк. 69 – 79.

17. На середину століття економіка Російської імперії давала 5% валового продукту від світового виробництва, тоді як Великобританія – 1,9%, а всі Німецькі держави – 2,9%, Франція

- 4%. Надалі європейські країни випередили Російську імперію. Див.: Дорогунцов С., Гош О. Політична економія капіталізму і післясоціалістичного перехідного суспільства. – К., 2004. – С. 238.
18. Див.: ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4135. – Арк. 4, Там само. – Спр. 14829. – Арк. 1.
19. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.14829. – Арк. 12, 11; Там само. – Спр. 4135. – Арк. 7.
20. Там само. – Арк. 20.
21. Там само. – Спр. 18239. – Арк. 2.
22. Там само. – Арк. 12.
23. Там само. – Арк. 22.
24. Там само. – Арк. 23.
25. Там само. – Спр. 4472. – Арк. 7.
26. Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии Наук. – Ф. 113. – Оп. 1. Спр. 11. – Арк. 5 – 5 зв.
27. Там само. – Арк. 5 зв.
28. Там само. – Арк. 6 зв. – 8.
29. Там само. – Арк. 2.
30. Там же. – Арк. 2 – 23.
31. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.14829. – Арк. 23.
32. Там само. – Арк. 45 – 46.
33. Там само. – Арк. 10.
34. Там само.– Арк. 12.
35. Там само.– Арк. 1.
36. Там само.– Арк. 46 – 47; Російський державний архів стародавніх актів (далі – РГАСА). – Ф. 196. – Оп.3. – Спр. 358. – Арк. 1.
- Ф. 196. – Оп.3. – Спр. 358. – Арк. 1.
37. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4135. – Арк. 8.
38. Див.: ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4130. – Арк. 1 – 3. Російський державний воєнно-історичний архів у м.Москві. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1 – Ч. – Арк. 19-20. Документи з історії торгівлі між Гетьманщиною та Запорозжям див.: http://www.cossackdom.com/doc/shvedko_torg.htm.
39. Центральная Европа как исторический регион / Отв. ред. А. Миллер. – М., 1996. – С. 41.
40. Plokhii S. Tsars and Cossacks: A study in iconography. – Cambridge: Ukrainian research inst. in Harvard, 2001. – P. 12.
41. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 31.
42. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4472. – Арк. 1.
43. Там само.– Арк. 1.
44. Там само. – Арк. 2.
45. Там само. – Арк. 11.
46. Там само. – Спр. 14812. – Арк. 18.
47. Там само.– Арк. 28.
48. Там само. – Арк. 34.
49. Там само.– Спр. 4472. – Арк. 3.
50. Там само.. – Арк. 5.
51. Там само. – Арк. 5 – 6, 8.
52. Там само. – Арк. 8.
53. Там само. – Арк. 10 – 11.
54. Там само. – Арк. 6.
55. Васильчиковъ А. Семство Разумовских. – Т. I. – СПб., 1880. – С. 461.
56. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 3. Спр. 10901. – Арк. 1 – 4.
57. Там само. – Спр. 11223. – Арк. 1 – 5; Там само.– Спр. 1661. – Арк. 1 – 3.
58. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4472. – Арк. 2.
59. Там само. – Арк. 4.
60. Там само. – Спр. 10150. – Арк. 9 – 10.
61. Див. лист І. Мазепи А. Тарасевичу: ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 10053. – Арк.1.
62. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 14829. – Арк. 2.
63. Там само. – Спр. 10144. – Арк. 1.
64. Див.: ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 8481. – Арк. 43, 49 зв. РДАСА. – Ф. 196. – Оп.3. – Спр. 380. – Арк. 1.
65. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4477. – Арк. 10, 21, 67.
66. Див. історію господарства Петропавлівського монастиря поблизу Глухова: ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4477. – Арк. 3 – 91.
67. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.4477. – Арк. 50.
68. Там само. – Спр. 10150. – Арк. 9.
69. Там само. – Спр. 11508. – Арк. 18.
70. РДАСА. – Ф. 124. – Оп. 6. – Спр. 109. – Арк. 1 – 2.
71. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 10150. – Арк. 11.

72. Там само. – Арк. 11 – 12.
73. Там само. – Арк. 12.
74. Там само. – Арк. 31.
75. Там само. – Арк. 14.
76. Там само. – Спр. 4461. – Арк. 12.
77. Там само. – Спр. 10150. – Арк. 6.
78. Там само. – Спр. 11508. – Арк. 22.
79. Там само. – Арк. 26.

В статье исследуется экономический аспект формирования политического сознания светской элиты Гетманщины. Показано формирование украинской элиты в качестве представительницы нобилитета Центральной Европы, которое стало следствием особого места Украины как западной окраины Российской империи в имперском пространстве.

Recently much attention has been given to the study of Hetmanate economy in Early Modern Time. In the paper new facts of Cossack society economy life were presented and discussed. The Cossack elite was investigated as Central European nobility. It is hope that present investigation to improve this scientific problem.

УДК 930.2

Олег Васюта

ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ЧАС ВИНИКНЕННЯ «ТИСЯЧ» У ДАВНІЙ РУСІ

В історичній науці більше ста років дискутуються питання, пов'язані з давньоруськими "тисячами". У статті розглядаються засади функціонування, умови і специфіка процесу виникнення цих формувань на Русі.

«Тисяча» – поняття, яке ми часто зустрічаємо в давньоруських письмових джерелах. Однак аналіз літописних свідчень показує, що тогочасні автори використовували його не тільки для числового позначення кількості. Так, наприклад, в Іпатіївському літописному зводі під 1089 р. зазначено: «Воєводство держащоу Киевскои тысящи Яневи»¹. В цьому розумінні «тисячі» згадуються неодноразово і в XII-XIII ст.². Отже, видно, що під цим терміном давньоруські літописці розуміли певні утворення, але вони чітко не вказують на характер та час виникнення їх на Русі.

Поняття «тисяча» та «тисяцький» і загалом так звана десяткова організація давньоруського суспільства вже понад сто років привертають увагу дослідників. Однак питання часу виникнення та головних засад функціонування «тисяч» і досі залишаються дискусійними. Погляди істориків у своїй більшості збігаються лише в тому, що це поняття є похідним від десяткової організації суспільства, яка була тісно пов'язана з військовою справою³.

Будь-яка організація суспільства, тим більше десяткова, завжди має своєрідну структуру, що передбачає наявність окремих підрозділів-формувань. Б.О.Рибаків

© Олег Васюта – завідувач сектора наукових досліджень пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

вважав, що в Давньоруській державі в ієрархії цих формувань на першому місці стояла «тьма», що об'єднувала десять «тисяч» і за своєю територією відповідала великому князівству, а в додержавний період – союзу племен⁴. На нашу думку, такі висновки не підтверджуються давньоруськими письмовими джерелами домонгольського часу. Хоча деякі великі князівства, як наприклад, Київська земля, в XII–середині XIII ст. у своєму складі мали десять волостей, кожна з яких, на думку П.П.Толочка, відповідала поняттю «тисяча»⁵. В літописних та актових матеріалах до середини XIII ст. відсутні відомості про інститут темників на Русі. Вперше він з'являється після монгольської навали: «Тое же зимы (1257 р. – **О.В.**) приехаша численици, исщетоша всю землю Сужальскую и Рязанскую, и Мюромскую и ставиша десятиники и сотники, и тысящники, и темники и идоша в Ворду»⁶. Цікаво, що в інших літописних зводах при описі цих подій темники не згадуються. Побіжно це свідчить на користь того, що дане поняття для давньоруських літописців було новим та незвичним для вживання. Такі назви, як «Київська тьма», «Чернігівська тьма», існували, але з'являються вони значно пізніше – в золотоординських і кримськотатарських актових матеріалах⁷. Причому, як видно з вищенаведеної літописної статті 1257 р., вони напряму пов'язані з виплатою данини, котрою золотоординські хани обклали давньоруське населення в середині XIII ст. Таким чином, ми вважаємо, що в структурі десяткової організації суспільства на Русі традиційним найбільшим формуванням була «тисяча», що неодноразово згадується в давньоруських письмових джерелах.

Більшість відомостей про «тисячі» на Русі належать до XI–XIII ст. Тому спочатку спробуємо з'ясувати, що саме в цей час являла собою давньоруська «тисяча».

Цілком чітко це формування вперше згадується в Іпатіївському зводі під 1089 р.: «Воеводство держащю Киевской тысящи Яневи»⁸. Хоча, наприклад, А.М.Насонов та І.Я.Фроянов першу літописну згадку про «тисячу» вбачають у статті 1016 р. Новгородського першого літопису: «Князь Ярослав разгневался на гражаны (новгородців. – **О.В.**), и собра вои славны тысящу, и, обольстивъ ихъ, исече»⁹. Так чи інакше, але цілком впевнено можемо стверджувати, що в XI ст. «тисячі» вже існували на Русі. У XII ст. посада тисяцького відома в Києві, Новгороді, Чернігові, Переяславі, Ростові, Смоленську та в інших давньоруських містах. Не зникає вона і в XIII ст.¹⁰

Вище вже відзначалось, що літописці під поняттям «тисяча» розуміли певне утворення на чолі з тисяцьким. Відносно характеру цього утворення дослідники у своїх поглядах поділилися на два табори. С.М.Соловійов, В.О.Ключевський, М.М.Тихомиров, Т.Василевський вважали, що «тисяча» – це тільки військовий підрозділ міського ополчення чи «службового рицарства»¹¹. Навпаки, М.С.Грушевський, О.Є.Пресняков, Б.О.Рибаков, П.П.Толочко вказували на територіальність «тисяч»¹². Справді, літописні відомості про воеводство тисяцьких, їх участь у військових походах свідчать на користь того, що «тисячі» мали пряме відношення до військової організації суспільства в Київській Русі. Однак аналіз наявних джерел, на нашу думку, дозволяє стверджувати, що таке трактування поняття «тисяча» для XI–XIII ст. дуже спрощене.

Цілком приєднуємось до висновків тих істориків, які вказують саме на територіальність даних формувань у XI–XIII ст. Одним з перших О.Є.Пресняков, проаналізувавши літописні свідчення, звернув увагу на те, що «тисячу не можна вести, можна тільки тримати її воеводство»¹³. На нашу думку, на територіальність «тисяч» також побіжно вказує і літописний вираз «держать тысячу». «Тисящю предержашю Роману Михаиловичю и весь рядъ»¹⁴. «Яронови же тогда тысящю держащю в Перемышли»¹⁵. «Юрьеви тогда тысящю держащю»¹⁶. «Игорь же посла Оулеба и Ивана Воитишича, и рече има: «како еста была оу брата моего, тако же боудете оу мене», а Оулебови рече: «держи ты тысячу, как еи оу брата моего держаль»¹⁷. Важливо відзначити, що вираз «держать» літописець використовував і відносно князівських територіальних володінь¹⁸. Таким чином,

князь і тисяцький саме «держать», відповідно, «отчину» і «тисячу». Зрозуміло, що якби «тисяча» позначала тільки військовий підрозділ, літописець такий вираз не використовував би, оскільки у війську можна «держать» тільки посаду воеводи. Але, на нашу думку, для вирішення цього питання важливу інформацію подає літописна стаття 1149 р. Іпатіївського зводу: «Гюрги (Довгорукий. – **О.В.**) же поеха оу Києвъ ... И седе на столе отца своего, хваля и славя Бога, и посла по Володимира по Давидовича Чернигову. И приеха Володимирь к Гюргеви и поклонися емоу. А Святослав Ольговичъ поча емоу молвити: «держиши отчину мою». И тогда взя Курескъ и с Посемьемъ, и Сновскоую тысячу оу Изяслава (Давидовича. – **О.В.**), Слоучьскъ, и Кльчьскъ, и вси Дреговиче»¹⁹. По-перше, як видно з літописної статті, Святослав Ольгович відбирає в Изяслава Давидовича «Сновську тисячу», яка входила до складу «отчини» Ольговичів, під якою розуміються князівські територіально-земельні володіння. Зрозуміло, що загін – «тисяча» до них не мав ніякого відношення. По-друге, «Сновська тисяча» в даному випадку переходить від одного князя до іншого, які самі ніколи тисяцькими не були. Отож літописець вказує не на зміну тисяцьких на посаді, а на перепідпорядкування окремої волості. По-третє, «Сновська тисяча» стоїть в одному переліку з «Посем'ям» і «Дреговичами», які на той час були адміністративно-територіальними одиницями володінь чернігово-сіверських князів²⁰. Таким чином, усе це дозволяє зробити висновок, що на Русі в XI-XIII ст. «тисячі», передусім, були територіальними формуваннями.

Отже, постає питання: що було основою функціонування «тисяч»? На нашу думку, відповідь треба шукати в аналізі відомостей про функції тисяцьких в XI-XIII ст.

Найбільше літописних свідчень про тисяцьких пов'язано з воєнними подіями. Так, наприклад, під час битви вони здійснюють керівництво окремими полками: «(1195 р. – **О.В.**) И тысяцький Михалко Давыдовъ со смоленскимъ полкомъ наряжень бьшетъ на полотьскыи полкъ»²¹. У 1231 р. в битві з угорцями: «Василкови (Романович. – **О.В.**) же идоушоу Оугромъ, а Демьяноу тысяцькому идущоу и инемъ полкомъ многимъ о шоуюю. Даниль (Романович. – **О.В.**) же идяше полкомъ своимъ посредъ»²². Як видно з інших літописних повідомлень, за відсутності князя, саме на тисяцьких покладався обов'язок керувати обороною міста. Так, у Галицько-Волинському літопису зазначено, що саме на місцевого тисяцького покладалася вина за здачу Перемишля угорцям у 1213 р.: «Король же посла вои многи и Лестко и придоша к Перемьшлю. Яронови же тогда тысяцю держашоу в Перемишли избеже передъ ними»²³. Ситуація повторилася у 1226 р., коли тисяцький Юрій без бою віддав Перемишль угорцям, а сам втік до Галича²⁴. Перед загрозою монгольської навали князь Данило Романович, від'їжджаючи до Угорського королівства, саме тисяцькому Дмитру передає всю владу в Києві, в тому числі, щоб «объдержати противоу иноплемьныхъ языкъ, безбожьныхъ Татаровъ»²⁵.

Згідно з літописними даними, одна і та ж людина одночасно була тисяцьким і воеводою, який під час походу у війську «нарядъ всь держаше»²⁶. Так, наприклад, 1188 р.: «Романъ (Мстиславич. – **О.В.**) же испросися оу тестя оу своего оу Рюрика (Ростиславича. – **О.В.**) на Галичь ... Рюрикъ же поусти с нимъ сына своего и Славна Борисовича воеводу»²⁷. Про те, що в цей час Славн Борисович був київським тисяцьким, довідуємося з літописної статті 1187 р.: «Того же лета с велика дни посла князь Рюрикъ (Київський. – **О.В.**) Глеба князя шюрина своего (Славна тысяцкого съ женоу) ... к великому Всеволодоу в Суждаль по Верхоуславоу за Ростислава»²⁸. Таким чином, видно, що Славн Борисович, займаючи посаду київського тисяцького, виступає і в ролі воеводи. Постає питання: була це закономірність чи поодиноким примхам князя? Можливо, таке суміщення відбувалося тільки під час військових походів?

П.П.Толочко вважає, що інститут воевод на Русі визначився в середині X ст., набувши статусу урядової посади. Такий же статус мало і тисяцтво. Але, на думку

дослідника, не кожний тисяцький одночасно був і воєводою ²⁹. Навпаки, І.Я.Фроянов дійшов висновку, що посада воєводи була тимчасовою і зумовлювалась військовою ситуацією. Між воєводою і тисяцьким, на думку історика, не було повної тотожності. Під час бойових дій кожний тисяцький – воєвода, але не кожний воєвода – тисяцький ³⁰. При вирішенні цього питання, на нашу думку, треба звернути увагу на дві літописні статті. Під 1089 р. в Іпатіївському зводі зазначено: «Священна бы цркви Печерская святыя Богородица монастыря Феодосиева Ивановъ митрополитомъ ... при благовернем князи Всеволоде державному Роуские земля и чадома ег Володимера и Ростислава. Воєводство держащу Киевской тысящи Яневи, игуменьство держащу Ивану» ³¹. В Лаврентіївському зводі під 1231 р. читаємо: «Поставлень бы Кириль епископомъ ... при князи Володимери и при сыне его Ростиславе. Воєводство тогда держащу тысяця Киевские Ивану Славновичю» ³². В обох повідомленнях мова йде про події мирного часу, але літописець згадує не просто тисяцьких, а підкреслює саме їх воєводство. Це свідчить на користь того, що виконання функцій воєводи було постійним обов'язком тисяцького. В свою чергу такі висновки доводять і ті літописні відомості, в яких чітко вказується, що за відсутності князя саме тисяцькі відповідали за організацію оборони міста. Таким чином, воєводство тисяцьких не зумовлювалось тільки воєнним часом, а як свідчать літописні статті 1089 і 1231 рр., в XI-XIII ст. було одним із головних їхніх обов'язків. Однак, на нашу думку, в цей час на Русі існувало і тимчасове воєводство, що також підтверджується письмовими джерелами. Так, наприклад, ростовський боярин Борис Жидиславич під час князювання Андрія Боголюбського у військових кампаніях 1172 і 1174 рр. двічі названий воєводою. До того ж під 1172 р. про нього зазначено, що «воєвода бе в то время» ³³. Це чітко вказує на тимчасовість такого призначення, що доводять і подальші події, пов'язані з діяльністю Бориса Жидиславича. Під час міжусобної війни в Ростово-Суздальській землі у 1177 р. він потрапив у полон до Всеволода Юрійовича. Якби Борис Жидиславич у цей час був воєводою на рівні урядової посади, то літописець, який ставиться до боярина вороже, підкреслюючи перемогу свого князя, обов'язково б про це згадав. Але він називає його не воєводою, а «думцем» ³⁴. Загалом, такий приклад тимчасового воєводства в давньоруських письмових джерелах зафіксовано не один раз ³⁵. У Галицько-Волинському літопису під 1234 р. зазначено, що князь Данило Романович «розда города боярамъ и воєводамъ» ³⁶. На перший погляд, може скластися враження, що на Русі в цей час уже існував окремий інститут воєвод. Однак, на нашу думку, треба враховувати те, що роздача міст відбувалася відразу після закінчення походу на Галич. Відповідно, біля Данила Романовича були тимчасово призначені воєводи, котрі разом із князем керували військом у поході. Через це літописець і відокремив їх від бояр. Отож, на нашу думку, наведені факти свідчать про те, що на Русі в XI-XIII ст. тільки тисяцькі були постійно діючими воєводами. Окремий уряд останніх, незалежний від тисяцьких, сформувався не раніше кінця XIII–першої половини XIV ст. ³⁷.

Відносно інституту тисяцьких інших поглядів дотримуються окремі дослідники історії Новгороду, вважаючи, що тут він виник тільки в кінці XII ст., а чіткої визначеності не отримав і в XIII ст. ³⁸. На нашу думку, з приводу цього питання правильне зауваження висловив П.П.Толочко. Не відкидаючи регіональних особливостей державного управління в Новгороді, історик вважає, що тенденція підкреслення виняткової своєрідності цього міста зайшла дуже далеко. Однак історик погоджується з тим, що перші згадки про місцевих тисяцьких відносяться до XII ст. ³⁹. На нашу думку, в цьому плані поза увагою дослідників залишилось одне важливе джерело. У так званому Іокимівському літопису, який в окремих фрагментах дійшов до нас у праці В.М.Татищева, є розповідь про хрещення новгородців. Відомий дослідник давньоруського літописання О.О.Шахматов, скептично ставлячись до існування самого літопису, вважав, що ця розповідь є достовірним історичним джерелом ⁴⁰. В.Л. Янін також підтримав

такі висновки, вказавши, що описані події підтверджуються археологічними джерелами ⁴¹. Згідно з цією розповіддю, київський князь Володимир Святославич направив з військом до Новгороду дядька Добриню і тисяцького Путятю, завданням яких було навернення місцевих жителів до християнства. Мирним шляхом здійснити це не вдалося. Новгородці на чолі з тисяцьким Угоняєм вчинили збройний опір. І тільки після того, як Путятя захопив у полон останнього, а Добриня підпалив двори, люди склали зброю ⁴². Таким чином, ці відомості можна вважати найдавнішою писемною згадкою про існування інституту тисяцьких у кінці X ст. у Києві і Новгороді. Більше того, вона чітко вказує на одну із головних функцій тисяцьких – військове керівництво.

У кінці 80-х рр. XI ст. новгородське посадництво стає формою боярського представництва, а з 1117 р. на рівних конкурує з князями, перебравши на себе їх прерогативи. Таким чином, складається враження, що в Новгороді всім завідує посадник, який також здійснює і військове керівництво ⁴³. Але, на нашу думку, це ніяким чином не вказує на те, що новгородські тисяцькі були повністю позбавлені своїх попередніх функцій. Вони і надалі беруть активну участь у військових заходах новгородців ⁴⁴. Місцевою особливістю з кінця XI ст. було те, що на чолі всіх збройних сил Новгородської землі стояли посадники, а тисяцьким відводилась другорядна роль.

Аналіз наведених фактів, на нашу думку, свідчить про те, що на Русі в XI-XIII ст., крім Новгородської землі з її специфічною системою управління, тисяцькі були постійно діючими воєводами. В свою чергу, це вказує на те, що першоосновою функціонування давньоруської «тисячі» від часу її виникнення була військова організація суспільства. Однак постає питання: представників яких верств населення вона охоплювала?

С.М.Соловйов, В.О.Ключевський та М.М.Тихомиров вважали, що тисяцькі керували тільки міським ополченням ⁴⁵. М.С.Грушевський вбачав у тисяцьких керівників народного війська не тільки міста, а й всієї волості, підкреслюючи, що вони не раз були провідниками і в княжій дружині ⁴⁶. І.Я.Фроянов дійшов висновку, що тисяцькі були воєначальниками над міщанами і селянами, які жили на території «тисячі» ⁴⁷. Навпаки, С.В.Юшков та Т.Василевський вважали, що тисяцькі здійснювали керівництво дружинниками князівських залог, які київські володарі залишали у підвладних містах ⁴⁸.

Військо доби Київської Русі, як свідчать джерела, складалося з двох формацій – дружини і «воїв» ⁴⁹. Дружина, поділяючись на старшу і молодшу, являла собою організацію військово-службової знаті, обов'язком якої була військова служба князю, на утриманні якого вона перебувала ⁵⁰. Другою складовою війська було народне ополчення, яке в період, що розглядається, ще не втратило свого значення, бо для широкомасштабних військових заходів князям не завжди вистачало однієї дружини. Основою народного ополчення був стародавній військовий лад, коли участь у війську була правом і обов'язком всіх вільних чоловіків-общинників. Так, наприклад, під 1078 р. в Лаврентіївському зводі зазначено: «И повеле (Ізяслав Київський. – **О.В.**) сбирати вои от мала до велика» ⁵¹. Збиралося народне ополчення і в наступні століття: «(1151 р. – **О.В.**) Кияне же рекоша Вячеславу и Изяславу и Ростиславу: «ать же пойдуть вси, како можетъ и хлоудъ в роуци взяти, паки ли хто не поидет, намъ же и даи ать мы сами побъемы» и тако поидоша ... и на коних и пеши многое множество» ⁵².

Уже відзначалось, що в джерелах міститься багато відомостей про тисяцьких, які під час бою керували окремими військовими підрозділами – полками. Однак літописці чітко не вказують, хто саме, дружинники чи ополченці, входили до їх складу. Полк був чисто бойовою одиницею, навіть кількість людей у ньому у давньоруський період не була уніфікованою, а визначалася воєначальниками. Полки могли складатися як з князівських дружинників, так і з «воїв» ⁵³. І.Я.Фроянов вважав, що тисяцькі завжди очолювали народне ополчення. Свої висновки він базував на тому, що тисяцькі слугували інструментом влади громади,

яка в багатьох випадках їх і обирала. Це були так звані «земські» тисяцькі⁵⁴. На нашу думку, цю тезу спростовують висновки П.П.Толочка. Історик правильно відзначив, що вважати тисяцьких представниками міської громади не дозволяє той факт, що останні дуже часто по відношенню до міста, де виконували свої функції, були прийшлим елементом⁵⁵. На перший погляд, такому твердженню суперечать відомості про виборність тисяцьких у Новгороді, але ми вже зазначали, що в даному випадку беззастережно посилалися на новгородські матеріали не можна через специфічну місцеву систему управління. Хоча і тут часто у призначенні тисяцького головну роль відігравала воля князя. На нашу думку, літописні відомості не дозволяють стверджувати, що тисяцькі керували виключно народним ополченням. У цьому плані показовою є літописна стаття 1136 р. про битву між військами Мономаховичів і Ольговичів на р. Супой. Ярополк Володимирович з братами, не дочекавшись своїх «воїв», розпочали бій. Їх «дружина лоутшая», тисяцький з боярами погналися за відступаючими половцями, але коли повернулися, своїх князів не знайшли і потрапили в полон до Ольговичів, які «держаше стягъ Ярополчи и яша бояръ много: Двда Яруновича тысяцьскаго Киевьскаго и Станислава доброго Тудьковича и прочих много»⁵⁶. По-перше, видно, що в бою народне ополчення з боку Мономаховичів участі не брало. По-друге, чітко вказується на приналежність тисяцького до складу «дружини кращої», якою він керує під час переслідування половців.

У літописних відомостях також простежується тісний зв'язок тисяцьких і з військовою організацією простого населення. Для вирішення важливих питань воєнного характеру від імені князя саме тисяцькі скликали народні збори⁵⁷. У 1147 р. при наступі на Київ Ізяслав Мстиславич посилає «тисячкого и съ стягомъ» очолити київське ополчення, яке перейшло на його бік⁵⁸. Під час облоги тисяцькі керують обороною міста, участь у якій бере все населення. Таким чином, на нашу думку, наведені факти дозволяють вбачати у тисяцьких верховних воєначальників над збройними силами всієї «тисячі», до складу яких також входили і окремі контингенти дружинників. Останні, як свідчать джерела, не завжди у повному своєму складі розміщувались у столиці князівства: «(1164 р. – **О.В.**) И посла (чернігівський єпископ. – **О.В.**) къ Всеволодичю река тако: «стрыи ти оумерль, а по Олга ти послали, а дружина ти по городомъ далече»⁵⁹. Важливо відзначити і те, що, як переконливо довів Б.Д.Греков, до складу народного ополчення входило як міське, так і сільське населення⁶⁰. Таким чином, тисяцькі були військовими намісниками князя в окремих територіальних округах – «тисячах». Загалом усі наявні джерела вказують на дуже високий статус посади тисяцького. У феодальній ієрархії вони фактично посідали друге місце після князя, що чітко доводять відомості Києво-Печерського патерика: «И бысть посланъ от Владимира Мономаха в Суждальскую землю сей Георгій, дасть же ему на руце и сына своего Георгіа. По летех же мнозехъ седе Георгій Владимировичъ во Киеве, тысяцькому же своему Георгіеву, яко отцу, предасть область Суждальскую»⁶¹. У 1130 р. цей тисяцький «посла убо единого от боляръ своих, сущих под ним, ..., оковати раку преподобного Феодосіа»⁶². Як видно, тисяцькому підпорядковувалися і бояри. У 1246 р. папський посол Плано Карпіні, приїхавши до Києва, де на той час не було князя, всі свої справи вирішував саме з тисяцьким, в руках якого була зосереджена вся повнота влади⁶³. Також тисяцькі неодноразово згадуються у зв'язку з дипломатичними переговорами вищого рівня, на яких стоять на чолі посольств і представляють свого князя⁶⁴. На нашу думку, такий високий статус цієї посади дозволяє значно розширити функції тисяцьких і не обмежувати їх тільки військовою організацією.

У Лаврентіївському літописному зводі під 1252 р. зазначено: «Приде Олександръ (Невський. – **О.В.**) княз великий ис Татаръ в град Володимерь ... и посадиша и на столе оца его Ярослава. Тысящю придержашю Роману Михайловичю и весь рядъ»⁶⁵. «(1206 р. – **О.В.**) Всеволодъ великий князь посла сна своего Костантина Новугороду Великому на княженъ ... И мужи новгородские

оучредивъ, отпусти ихъ с чстью и потомъ поча ряды правити»⁶⁶. «(1258 р. – **О.В.**) Олесандръ (Невський. – **О.В.**) же давъ имъ (новгородцям. – **О.В.**) рядъ и поеха с чстью въ свою очину»⁶⁷. Привертає до себе увагу те, що в багатьох літописних відомостях з князями і тисяцькими пов'язані одні і ті ж поняття – «держать», і «рядъ». У перекладі на сучасну мову термін «держать», пов'язаний з виконанням громадських функцій, означає «владарювати», а «рядъ» – «порядок»⁶⁸. Тим більше, повідомляючи про визначні події, літописці часто визначають, що це сталося при такому-то тисяцькому. Таким чином, підкреслюється статус цієї посади. Отже, літописні відомості доводять, що в руках тисяцьких була зосереджена величезна влада. Князі встановлювали порядок, а за його дотриманням слідкували тисяцькі. Прикладом застосування цих повноважень є подія 1147 р. в Києві. За відсутності князя, саме тисяцький як найголовніший представник вищої світської влади і митрополит як перша духовна особа намагалися зупинити киян і не допустити вбивства Ігоря Ольговича. Пізніше тисяцький веде переговори з міщанами, наказує, щоб тіло забитого князя перенесли з вулиці до церкви⁶⁹. Відомості про те, що тисяцькі тримають «весь рядъ», на нашу думку, вказують на зосередження в їхніх руках усієї адміністративної влади з фінансовими, судовими і поліційними функціями. Підтвердження цьому знаходимо як в літописах, так і в актових матеріалах. Так, у 1113 р. після смерті князя Святополка Ізяславича кияни «разъграбиша дворъ Путятинъ тысяцького, идоша на Жиды и разграбиша я»⁷⁰. Як видно з подальших подій, виступ був спрямований головним чином проти старого законодавства. Відповідно, першою постраждала та посадова особа, яка безпосередньо забезпечувала його функціонування, – тисяцький. Новий київський князь терміново видає свій «Устав». Головною метою Володимира Мономаха було укладання такого збірника законів, в якому встановлювались би не тільки норми кримінального і процесуального права, але і норми, згідно з якими регулювалось громадське життя. У попередній «Короткій Правді» була всього одна стаття, що не належала до кримінального права і процесу. В «Суді Ярослава Володимировича» – 4 статті. На відміну від них, в «Уставі» Володимира Мономаха з 69 статей 38 були присвячені нормам цивільного права. Передусім це стосувалося боргових відсотків, банкрутства, закупів, холопів, спадкових прав. Нове законодавство князь розробляв саме з тисяцькими⁷¹. Отож «Устав» фактично подає перелік тих правових норм, дотримання яких у повсякденному житті повинні були забезпечувати тисяцькі. В «Уставі» XII ст. новгородського князя Всеволода Мстиславича прямо вказується, що князь «поставилъ три старосты от житиыхъ людеи и от черныхъ тысяцкого, а от купцевъ два старосты, оуправливати имъ всякие дела иванская, и торговая, и гостинная, и соуд торговый»⁷². Таким чином, наведені факти дозволяють зробити висновок, що на території окремого округу – «тисячі» вся військова і адміністративна влада перебувала в руках тисяцьких. У Новгороді з його специфічною системою управління ці повноваження були значно обмежені владою посадника.

Давньоруські «тисячі» охоплювали великі території. Так, наприклад, площа «Сновської тисячі» становила близько 14 тис. кв. км. За археологічними та письмовими джерелами, тут нараховується до трьохсот поселень X–середини XIII ст., серед яких було дев'ять літописних міст⁷³. У свою чергу це дозволяє припустити, що «тисячі» поділялися на дрібніші формування. Виходячи з того, що поняття «тисяча» і «тисяцький» є похідними від десяткового поділу суспільства, привертають увагу до себе відомості про соцьких і десятників. Уперше вони згадуються в Іпатіївському літописному зводі під 996 р.: «Оустави (Володимир Святославич. – **О.В.**) по вся дни на дворе в гридници пирь творити и приходити бояромъ и гридьмъ, и соцькимъ, и десятникомъ, и нарочитымъ мужемъ»⁷⁴. У переліку осіб, які входили до найближчого оточення князя, соцьких і десятників літописець поставив поряд, що, на нашу думку, свідчить про входження їх до однієї організації управління. Про них у давньоруських письмових джерелах досить мало інформації. Більшість відомостей подається в актових матеріалах Північно-Східної

Русі XIV-XV ст. Але і ті наявні джерела X-XIII свідчать, що в цей час у системі управління на Русі ці посади мали високий статус. Так, у 1246 р. Плано Карпіні у ставках темника Куремси і хана Батия зустрів київського соцького, який вирішував якість питання⁷⁵. У 1195-1196, 1216 рр. новгородські соцькі беруть активну участь у переговорах з князями, виступають у ролі парламентарів⁷⁶. Якщо зважити на те, що у переговорах новгородців з князями завжди укладалися угоди, де обов'язково обговорювалося, на яких правах князі приходили до міста, в соцьких можна вбачати посадових осіб, які мали безпосереднє відношення до порядку і законів, за якими жила Новгородська земля. В свою чергу це вказує на прямий зв'язок між ними і тисяцькими, які в своїх руках тримали весь «рядь». Соцькі також були наділені значною політичною владою, що доводить літописна стаття 1178 р., згідно з якою князь Мстислав Ростиславич «вниде во Плесковъ и изыма соцьскеи про Бориса сновца своего, зане не хотяють сновца его»⁷⁷.

Зв'язок соцьких із законодавством доводить «Оуставъ великого князя Всеволода о церковныхъ соудехъ, и о людехъ, и о мерилахъ торговыхъ» (XIII ст.), де зазначено, що в його опрацюванні разом з князем брали участь десять соцьких. Останнім безпосередньо присвячено декілька статей документа. Так, у статті № 6 зазначено, що соцькі повинні всіма силами допомагати «домъ святеи Софии владыкамъ строити»⁷⁸. Згідно зі статтею № 15, соцькі повинні були слідкувати за торговими мерилами, а порушників «казнити близко смерти». «Сочьским и Новгорододоу» після суду відходила третина майна покараних⁷⁹. Вище вже відзначалося, що до торгових судів і «гостинних справ» безпосереднє відношення мали і тисяцькі, яким у Новгороді підлягали всі «чорні люди». На зв'язок з останніми соцьких вказує і «Устав», підкреслюючи, що третина майна порушників торгових стандартів відходить саме соцьким з міщанами. Актовий матеріал XV ст. подає відомості, що соцькі також брали участь у судах і про земельні спори⁸⁰. Фактично, соцькі у своїх руках зосереджували дуже широкий спектр судових повноважень. Особливо це стосувалося дотримання норм цивільного права. Відповідно, стає зрозумілим, чому у 1229 р. смоленський князь Мстислав Давидович в Ригу для укладання торгової угоди відправив попа Єремію і «умна мужа Пантелея» соцького. В ході переговорів були узгоджені і виписані не тільки правила торгово-фінансових відносин, але також встановлювалися норми кримінальної відповідальності за порушення громадського порядку (бійка, вбивство, аморальна поведінка), роз'яснювалась процедура вирішення конфліктів⁸¹. Загалом це і був той «весь рядь», який тримали тисяцькі. Відповідно, соцькі напряму були пов'язані з останніми. До цієї організації управління входили і десятники, які також мали відношення до судочинства. Доводить це той же «Устав» князя Всеволода: «А се изьобретохомъ въ греческомъ номоканоне, что сихъ соудовъ и тяжъ (церковних. – **О.В.**) не соудити князю, ни его детемъ, ни его наместникомъ ... ни десятникамъ не дръжати»⁸².

О.Є.Пресняков, вбачаючи у сотнях тільки міські судово-адміністративні установи, вважав, що вони не пов'язані з військовою організацією та інститутом тисяцьких⁸³. На нашу думку, такі висновки суперечать відомостям «Уставу про мости» (XIII ст.), в якому перераховані як міські, так і обласні сотні, на населення яких покладався обов'язок брати участь у будівництві і ремонті «Великого мосту» у Новгороді⁸⁴. Про зв'язок соцьких з сільським населенням також свідчить і пізніший актовий матеріал. У проєкті угоди короля польського і великого князя литовського Казимира IV з Новгородом (1470-1471 рр.) в окремій статті розглядалося питання про вбивство соцького у селі⁸⁵. Навіть ще у XVI ст. у писцових книгах для позначення людей, земель і данини окремої волості використовувався термін «сотенний»⁸⁶.

У більшості відомостей про сотні простежується їх територіально-корпоративний характер. Наприклад, на все населення сотні покладався обов'язок колективної виплати різних оброків. У грамоті волинського князя Мстислава Даниловича (1289 р.) зазначено: «Со ста по две локуне медуо, а по две овце ... а по

толкоу со всякого ста. А на горожанахъ (берестяни. – **О.В.**) 4 гривны коунъ»⁸⁷. Окремі дослідники у цих відомостях вбачали свідчення правового протиставлення міського населення сільському⁸⁸. На нашу думку, документ не дає підстав робити такі висновки. Грамота була видана зразу після того, коли Мстислав Данилович вигнав свого племінника Юрія з Берест'я, де той сів «по светуоу безоумныхъ своихъ бояръ молодых и коромолниковъ Берестьянъ»⁸⁹. Таким чином видно, що зачинщиками запрошення Юрія, передусім, були міщани. Отож князь Мстислав, караючи всю волость «ловчим» і натуральним оброком, додатково для міста призначив ще й грошову виплату. Корпоративний характер населення сотні проявляється і в інших сферах громадського життя. Так, в 1230 р. в Новгороді між прихильниками Михайла Всеволодовича і Ярослава Всеволодовича сталися збройні зіткнення. Майно посадовців партії, що програла, новгородці «разделиша по стомъ»⁹⁰.

Літописи не подають відомостей, чи були соцькі і десятники постійно діючими воєначальниками, проте вказують, що вони безпосередньо брали участь у військових походах. У 1216 р. перед самим початком битви соцький Ларіон виступає в ролі парламентаря між двома ворогуючими таборами⁹¹. В цьому плані, на нашу думку, важливі відомості подає стаття 1231 р. Галицько-Волинського літопису. Згідно з нею, князь Данило Романович і тисяцький Дем'ян, перебуваючи в скрутному становищі, скликають віче і закликають галичан зберігати вірність князю та виступати проти його ворогів. Ті погоджуються, але головну промову виголошує соцький Микла.⁹² Авторитет останнього при вирішенні питань воєнного характеру, на нашу думку, свідчить про зв'язок соцьких з організацією ополчення. Однак наявні джерела не дають можливості простежити його детальніше.

Участь соцьких в укладанні торгових угод дозволяє припустити, що вони мали якесь відношення і до митних зборів. Давньоруські джерела домонгольського часу такої інформації не подають. Однак в актових матеріалах XIV ст. такі відомості є. В уставній двинській грамоті 1397-1398 рр. князь, жалуючи бояр і «сотского и всех своих черных людей», встановив: «А сотскому и подвойскому пошлінка с лодьи по пузу ржи у гостя»⁹³. Беручи до уваги зв'язок соцьких з торговими справами (суд, нагляд за мірами) в XIII ст., на нашу думку, можна припустити, що і раніше існували подібні митні збори. Можливо, змінювався тільки їх розмір.

Вищенаведені факти, на нашу думку, прямо чи побіжно завжди вказують на головну ознаку давньоруської сотні – територіальність. Виходячи з аналізу повноважень соцьких, можна вважати, що в X-XIII ст. давньоруська сотня являла собою адміністративно-територіальну, фіскальну і військову одиницю в державній системі управління. На думку П.П.Толочка, центрами цих утворень були невеликі міста, а загальна площа сотні в Південній Русі становила 800-1200 кв. км⁹⁴. Сотні не були виключно давньоруським винаходом. Подібні утворення, хоча і зі своїми особливостями, в цей час існували і в інших державах. Так, наприклад, в середньовічній Хорватії сотня являла собою адміністративно-територіальну одиницю, яка охоплювала землі декількох поселень з неподільними угіддями, що були у колективній власності окремих громад. У XI ст. хорватські сотники – це посадові особи, які належали до вищого соціального прошарку населення. Вони були наділені військовими і судовими повноваженнями. В їхньому віданні також був і збір податків⁹⁵. В Англії X ст. сотня – це невелика адміністративно-територіальна одиниця, з яких склалися більші округи – шайри під управлінням королівських чиновників. Під керівництвом сотників здійснювались суди, розглядались позови, вирішувались питання місцевого управління. Сотники контролювали сплату податків, організували розшук і покарання злочинців⁹⁶.

В.Л.Янін, досліджуючи «Устав про мости», дійшов висновку, що в Новгороді в обов'язки тисяцького входила організація будівництва і ремонту мосту через р. Волхов. Фінансування цих робіт покладалося на населення сотень, через що їхній перелік виділено в окремих списках і вміщено перед згадкою про тисяцького.

Відповідно, як вважає дослідник, останньому напрямку були підпорядковані соцькі⁹⁷. На нашу думку, про входження тисяцького і соцьких до єдиної системи управління переконливо свідчать літописні відомості про події 1113 р. в Києві. Після смерті князя Святополка Ізяславича кияни погромили двори посадових осіб, які в своїх руках тримали «весь рядъ». Володимир Мономах зволікав із зайняттям київського столу, через це бояри в черговий раз звернулися до князя: «Поиди княже Киеву, аще ли не поидеши, то веси яко много зло оудвигнетъся, то ти не Путятинъ (тисяцького. – **О.В.**) дворъ ни соцьких, но и ... поидуть на ятровь твою и на бояры, и на манастыре»⁹⁸. Як видно, кияни після смерті князя виступили проти діючих законів, вимагаючи змін. Першими постраждали ті особи, які слідували за дотриманням цих законів. Встановлював їх князь. Усе це доводить прямий взаємозв'язок тисяцького і соцьких в єдиній системі князівського управління.

У літописній статті 996 р. у переліку осіб князівського оточення десятники і соцькі стоять поряд. У статті 1113 р. соцькі виступають разом з тисяцьким. Таким чином, видно, що всі три посади взаємопов'язані і разом складали єдиний владний апарат, який функціонував у межах однієї територіально-адміністративної формації – «тисячі».

Усі вищенаведені факти свідчать про те, що інститут тисяцьких був тісно пов'язаний з князівською владою. Тисяцькі не тільки входили до найближчого оточення князя і стояли на чолі старшої дружини, але вони також і заміщали князів, коли останні з різних причин були у від'їзді. Крім Новгородської землі з її своєрідним державним управлінням, тисяцького завжди призначав князь. Навіть при зміні столів, тисяцькі слідували за своїм князем. Прикладом таких відносин є життєвий шлях тисяцького Рагуїла, який служив Володимирі Мстиславичу в середині XII ст. Цей князь неодноразово змінював столи і волості, але протягом двадцяти років поряд з ним був тисяцький Рагуїл. Ця посада залишалася за ним навіть тоді, коли Володимир Мстиславич взагалі не займав ніякого столу. Такий тісний взаємозв'язок між князем і тисяцьким навів окремих дослідників на думку про те, що на Русі кількість «тисяч» напряму залежала від кількості княжих столів⁹⁹. На нашу думку, такі твердження суперечать відомостям джерел. Так, у роботі над «Уставом» Володимира Мономаха брав участь білгородський тисяцький Проконій, але у Білгороді княжого столу на той час ще не існувало¹⁰⁰. Також уже згадувались статті 1213 і 1226 рр. Галицько-Волинського літопису, де перемишльські тисяцькі звинувачувались у здачі міста угорцям. У цей час Перемишлем володів галицький князь, але місцева «тисяча» функціонувала. Ще одним прикладом є літописна згадка 1149 р. про «Сновську тисячу», коли Святослав Ольгович відібрав у двоюрідних братів свої попередні володіння. В цей час він був новгород-сіверським князем. Згідно з рішенням Любецького з'їзду 1097 р., «Сновська тисяча» входила до складу «отчини» Ольговичів, являючись невід'ємною частиною домену новгород-сіверського княжого столу. Удільний княжий стіл у Сновську з'явився пізніше¹⁰¹. Таким чином, на нашу думку, на Русі «тисячі» виникли раніше, ніж більшість удільних князівських столів. Швидше за все між ними простежується зв'язок у зворотному напрямку. Якщо зіставити літописні відомості про «тисячі» і тисяцьких та появу удільних княжих столів у XI-XIII ст., виходить, що останні встановлювались у містах, які на той час вже були центрами «тисяч».

Таким чином, проведений аналіз джерел дозволяє зробити висновок, що в XI-XIII ст. «тисяча» являла собою територіально-адміністративну, фіскальну і військову одиницю в державній системі влади на Русі. «Тисячі» поділялися на дрібніші формування – сотні і десятки. Кількість останніх в кожній «тисячі» швидше за все не була однаковою і залежала від кількості населення, що проживало на її території. Переважна більшість відомостей про «тисячі» належить до XI-XIII ст., але їх аналіз показує, що ці формування з'явилися на Русі значно раніше.

На даний момент в історичній науці питання відносно часу виникнення «тисяч»

на Русі залишається дискусійним. Більшість дослідників вважають, що ці формування не пов'язані зі князівською владою, а десятковий поділ суспільства встановився ще в часи родоплемінного ладу¹⁰². Навпаки, інші історики виникнення «тисяч» пов'язують саме зі встановленням і розвитком князівської адміністративної системи¹⁰³.

Усі наявні джерела свідчать, що давньоруські «тисячі», передусім, були територіальними формуваннями, першоосновою яких вважалась військова організація. З часом вони стають адміністративно-військовими і фіскальними одиницями в державній системі Русі. Зрозуміло, що їх функціонування було можливе тільки за наявності місцевого населення. Б.О.Рибаков вважав, що «тисяча» – це територія розселення малого племені, з яких склалися великі союзи. Історик, як приклад, згадує «Сновську тисячу», вказуючи, що течія р. Снов дорівнює 100 км, на яких розміщувалось десять сотень¹⁰⁴. Таким чином, за висновками дослідника, населення «Сновської тисячі» було автохтонним і етнічно однорідним, а саме формування було племінним утворенням. Однак, згідно з останніми дослідженнями, «Сновська тисяча» обіймала значно більшу територію: від Стародубського опілля на півночі до чернігівського Подесення на півдні, від замглайських боліт на заході до верхів'їв р. Убідь (права притока р. Десни) на сході. Загалом – 14 тис. кв. км¹⁰⁵. Результати археологічних досліджень засвідчили, що ця територія на рубежі IX-X ст. була залюднена дуже мало і нерівномірно. Всього близько півтора десятка сіверянських поселень у цей час функціонувало в межиріччі рр. Снов та Убідь і в Стародубському опіллі. З другої половини X ст. розпочалося активне освоєння даної території представниками різних слов'янських племен, більшість з яких були вихідцями з Середнього Подніпров'я. Але цьому переселенню передували походи київських князів і поява дружинних таборів, що дали початок літописним містам Сновську і Стародубу. Саме факт входження до складу Давньоруської держави і призвів до того, що ці землі потрапили в орбіту діяльності київських володарів, спрямованої на переселення в незалюднені регіони частини населення з підвладних територій. Остаточно кордони «Сновської тисячі» сформувалися в кінці X – на початку XI ст.¹⁰⁶. Отже, саме в цей час і була утворена нова адміністративно-військова одиниця володінь київських князів – «Сновська тисяча». Причому поділ на тисячі на рубежі X-XI ст. не був нововведенням. Різномісний склад населення та час утворення вказує на те, що «Сновська тисяча» являла собою не племінне, а державне формування. Таким чином, утворення територіальних одиниць – «тисяч» на Північному Лівобережжі було прямим наслідком встановлення тут влади київських князів. Тому, на нашу думку, вперше цей територіальний поділ з'явився на тих землях, які були ядром Давньоруської держави, – Київському Подніпров'ї.

Як відзначалося вище, десятковий поділ суспільства і похідні від нього територіально-адміністративні формування відомі у різних народів світу. Однак час і умови їх виникнення мали як спільні, так і своєрідні особливості.

Так, Ю.В.Бромлей, досліджуючи цей процес у Хорватії, відзначив, що десяткова організація війська, змінивши родоплеменну на останній стадії розвитку первісного ладу, наклала відбиток на суспільно-адміністративний устрій слов'ян лише на тих територіях, які були ними заселені вже після переходу до цієї нової військової системи. Відповідно, це відбулося там, де у слов'ян за наявності десяткової військової організації були відсутні суспільно-адміністративні територіальні утворення, які виростили безпосередньо з родоплемінного ладу. Подібне явище спостерігається не тільки у слов'ян. В Англії поява десяткової адміністративної системи пов'язана з англосаксонським завоюванням початку VII ст.¹⁰⁷.

Особливістю появи десяткового поділу суспільства у євреїв було те, що його встановлення відбулося з волі верховного керманіча під час «мандрування» народу. Мойсей, щоб впорядкувати управління і суд, уперше призначив тисяцьких, сотників, п'ятдесятників і десятників, які підкорялися йому особисто. При новому поділі родоплеменні формації не враховувались. Потрібен він був і для воєнних

цілей. У дорозі євреї воювали з багатьма супротивниками і перемагали, що можна було зробити не юбою, а організованим військом ¹⁰⁸.

Десяткова система поділу суспільства існувала і у перуанських індіанців. Пов'язана вона була з організацією війська в Інкській державі. Встановлення її центральною владою фактично по-новому «перекроїло» в родовому плані попередній устрій племен ¹⁰⁹.

Ще на початку XIX ст. адигейці за своїм внутрішнім устроєм поділялися на племена, які склалися з колін. Кожне коліно поділялося на роди, а останні – на сім'ї. Однак незалежно від цього існувала чітка система адміністративного управління, яка базувалася на функціонуванні окремих територіальних одиниць – сотень і десятків. У межах останніх мішано жили представники різних колін і родів. За тим же принципом здійснювалось і судочинство. На території окремого округу діяв суд, що складався з десяти представників сотні ¹¹⁰.

У монголів десяткова організація суспільства і пов'язані з нею воєнно-територіальні формування були запроваджені Темуджином у кінці XII ст. Цьому передувала громадянська війна. Навколо Темуджина об'єдналися вихідці з різних племен, яких вже не задовольняв старий родовий уклад життя. Їм протистояли «племена» на чолі зі старійшинами і родовою знаттю. Після перемоги Чінгісхан замість попередньої конфедерації племен створив єдину державу з чіткою вертикаллю влади. Причинами таких перетворень були як внутрішні родові конфлікти, так і постійна зовнішня загроза. Згідно з новими законами, племінний поділ ліквідувався, а все населення розділялось на десятки, сотні, тисячі і тьми. Відповідно, були утворені територіальні військово-адміністративні одиниці – улуси. Останні поділялися на дрібніші формування. Старі самоназви племен були замінені однією для всього народу – монголи ¹¹¹. Таким чином, ліквідувався родоплемінний сепаратизм, і була створена потужна військова організація, яка дозволила не тільки ефективно боронитися, але й здійснювати загарбницькі походи. Результат – створення гігантської імперії.

Отже, вищенаведені факти, на нашу думку, вказують на те, що десяткова організація суспільства не була породженням родоплемінного ладу. Як справедливо відзначив Б.Д. Греков, цей устрій сам по собі додаткового поділу на десятки, сотні і тисячі не потребував. Він був необхідним при ширших об'єднаннях цільового призначення ¹¹². Відповідно, десяткова організація суспільства не виникла сама по собі. Вона, так би мовити, була нав'язана родоплемінному устрою новими потребами часу. Цей процес в окремих народів мав свої особливості. Однак у більшості випадків такі перетворення відбувалися в суспільстві, яке перебувало на стадії розкладу родоплемінного ладу в період наявності постійної зовнішньої військової небезпеки.

У першій половині VIII ст. Хозарський каганат почав інтенсивну експансію на північ та північний захід від своїх старих центрів і володінь. Крім Волзької Булгарії, хозари обклали даниною і слов'янські племена, серед яких були і літописні поляни. Але вони, на відміну від інших, першими досить швидко позбулися цього тягара. З початку IX ст. київські володарі вже самі проводять наступальні військові акції. Зрозуміло, що таким змінам передували соціально-політичні перетворення.

Згідно з літописними відомостями, до ареалу розселення полян належить територія Середнього Подніпров'я ¹¹³. Їх пам'ятки в сучасній науці об'єднані в археологічну культуру типу Луки Райковецької. Згідно з останніми дослідженнями, формування цієї культури в Середньому Подніпров'ї відбулося у VIII ст. Причому в даному регіоні її підосновою була не лише празька, як це відбувалося при формуванні культури Луки Райковецької між Дністром і Прип'яттю, а й інші археологічні культури. Слов'янське населення, яке у VI-VII ст. прийшло із заходу у Середнє Подніпров'я, злилося в цьому регіоні з нащадками київської і колочинської культур. Саме з VIII ст. у Середньому Подніпров'ї, порівняно з попереднім часом, спостерігаються зміни як в археологічному

матеріалі, так і в організації поселень, що фіксує виникнення нової культури ¹¹⁴. Відповідно, полянське об'єднання сформувалося на різноетнічній основі. Змішування різних племінних груп сприяло швидшому, ніж у сусідів, що формувалися на одній племінній основі, соціальному прогресу, руйнуванню старих родових устроїв ¹¹⁵. Загалом синкретичний характер культур свідчить про те, що вони формуються на базі політичного утворення, бо саме процесу державотворення характерна етнічна строкатість ¹¹⁶. На нашу думку, формування культури Луки Райковецької в Середньому Подніпров'ї не випадково збігається у часі з експансією хозар на слов'янські землі. Зовнішня небезпека завжди є фактором прискорення внутрішніх об'єднавчих процесів і, відповідно, державотворення. В свою чергу це призводило до активного руйнування родових устроїв. Як приклад, є ситуація в Литві у першій половині XIII ст., коли агресія хрестоносців призвела до швидкого об'єднання окремих племен в єдине державне утворення.

У давньоруських літописах зафіксована легенда про те, що хозарське панування закінчилося тоді, коли замість данини «Поляне и вдаша от дыма мечь» ¹¹⁷. У буквальному розумінні ці слова сприймати недоречно. Однак, на нашу думку, тут відображені зміни в організації суспільства у полянському об'єднанні. А саме – введення незалежного від родового устрою військового десяткового поділу всього населення. Як наслідок, швидше за все, в цей час і були утворені територіальні мобілізаційні округи – «тисячі». Насамперед, такі реформи перетворили полянське об'єднання на єдину військово-політичну організацію. Відповідно, значно розширювались повноваження центральної влади і безпосередньо самого князя. Тепер хозарам протистояли не окремі роди і племена, а єдиний народ-військо з централізованим управлінням. Усе це дозволило київським володарям не тільки звільнитись від хозарської данини, але й самим розпочати активні зовнішні військові акції.

Таким чином, підсумовуючи все вищевикладене, можна зробити висновок, що давньоруська «тисяча» являла собою територіальне формування, в основі якого був десятковий поділ суспільства. Він не пов'язаний з родоплемінним ладом і не є його породженням. Першоосною десяткового поділу була військова організація населення, яка перетворювала окремі роди на єдиний народ-військо і прискорювала державотворчі процеси. Специфіка об'єднання (різноетнічність) і зовнішня небезпека ворожої агресії були причиною того, що ця організація суспільства вперше встановилася в полянському союзі на рубежі VIII-IX ст. Відповідно, в цей час утворилися і «тисячі». Спочатку вони являли собою мобілізаційні військово-територіальні округи. З подальшим зміцненням влади князів «тисячі» стають адміністративно-фіскальними одиницями в системі державного управління на Русі, не втрачаючи свого військового значення доти, поки у війнах використовувалося народне ополчення. На таких засадах «тисячі» функціонували протягом усієї доби Київської Русі, не зазнавши значних змін і в XIII ст. у післямонгольський час.

1. Полное собрание русских летописей (Ипатьевская летопись). – М., 1962. – Т.2. – Стб. 199.
2. Там само. – Стб. 384, 733; ПСРЛ (Лаврентьевская летопись). – М., 1997. Т.1.– Стб. 457.
3. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – М., 1988. – КН.1. – Т.1. – С. 223; Ключевский В.О. Сочинения в десяти томах. – М., 1987. – Т.1.: Курс русской истории. – Часть 1. – С. 175; Грушевський М.С. Історія України – Руси. – К., 1991. – Т.1.: До початку XI віка. – С. 390-392; Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X-XII столетий // Записки историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета. – Часть ХС. – СПб., 1909. – С. 170; Греков Б.Д. Київська Русь. – К., 1951. – С. 307-308; Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Л., 1980. – С. 210-215; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982. – С. 255; Куза А.В. Новгородская земля. // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – С. 148, 167-169; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1988. – С. 97-99.
4. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – С. 255, 530.
5. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 97-99.
6. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 474-475.

7. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – СПб., 1848. – Т.2.: 1506-1544. – С. 4-5.
8. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 199.
9. Новгородская первая летопись Старшего и Младшего изводов. / Под ред. А.Н.Насонова. – М.-Л., 1950. – С. 174; Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 78; Фроянов И.Я. Киевская Русь. – С. 162-163.
10. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 292-293, 307, 324, 535; Юшков С.В. Русская правда. Происхождение, источники, её значение. – М., 1950. – С. 213; Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – М., 1976. – С. 161; Абрамович Д.И. Киево-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки). – К., 1991. – С. 5.
11. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – КН.1. – Т.1. – С. 223; Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Т.1. – С. 175; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С. 227; Василевский Т. Организация городской дружины и её роль в формировании славянских государств. // Становление раннефеодальных славянских государств. Материалы научной сессии польских и советских историков. Киев, 1969 г. – К., 1972. – С. 114-115.
12. Грушевський М.С. Історія України – Руси. – К., 1993. – Т.3.: До року 1340. – С. 235; Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. – С. 170; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – С. 255; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 97-99.
13. Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. – С. 170.
14. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 473.
15. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 733.
16. Там само. – Стб. 748.
17. Там само. – Стб. 324.
18. Там само. – Стб. 384.
19. Там само. – Стб. 384.
20. Зайцев А.К. Черниговское княжество. // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – С. 89-96, 104-109.
21. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 691.
22. Там само. – Стб. 767.
23. Там само. – Стб. 733.
24. Там само. – Стб. 748.
25. Там само. – Стб. 782.
26. Там само. – Стб. 565.
27. Там само. – Стб. 661-662.
28. Там само. – Стб. 658.
29. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 211, 222.
30. Фроянов И.Я. Киевская Русь. – С. 210.
31. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 199.
32. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 456-457.
33. Там само. – Стб. 364, 365.
34. Там само. – Стб. 384.
35. Там само. – Стб. 272, 515, 516.
36. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 771.
37. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Ч.1. – С. 42.
38. Подвигина Н.Л. Очерки социально-экономической и политической истории Новгорода Великого в XII-XIII вв. – М., 1976. – С. 111.
39. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 218-219.
40. Шахматов А.А. Общерусские летописные своды XIV-XV вв. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1900. – № 11. – С. 183, 185.
41. Янин В.Л. День десятого века. // Знание – сила. – 1983. – № 3. – С. 17; Янин В.Л. Как и когда крестили новгородцев. // Наука и религия. – 1983. – №11. – С. 28, 30-31.
42. Татищев В.Н. История Российская. – М.-Л., 1962. – Т.1. – С. 112-113.
43. Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород. – М., 1977. – С. 29-39; Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в древней Руси. – Л., 1983. – С. 219. Новгородская первая летопись... – С. 251, 264.
44. Там само. – С. 284.
45. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – КН.1. – Т.1. – С. 223; Ключевский В.О. Сочинение в девяти томах. – Т.1. – С. 175; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – С. 227.
46. Грушевський М.С. Історія України – Руси. – Т.3. – С. 235.
47. Фроянов И.Я. Киевская Русь. – С. 207, 210.
48. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С. 61; Василевский Т. Организация городской дружины... – С. 114-115.
49. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. – Ч.1. – С. 13-21; Грушевський М.С. Історія України – Руси. – К., 1993. – Т.3. – С. 248-251; Греков Б.Д. Київська Русь. – С. 310-

- 334; ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 118, 800.
50. Горский А.А. Древнерусская дружина. (К истории генезиса классового общества и государства на Руси) – М., 1989. – С. 86.
51. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 201.
52. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 433-434.
53. Там само. – С. 246, 298, 325.
54. Фроянов И.Я. Киевская Русь. – С. 210-211.
55. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 224.
56. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 304; ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 298.
57. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 347.
58. Там само. – Стб. 325-326.
59. Там само. – Стб. 523.
60. Греков Б.Д. Київська Русь. – С. 314-320.
61. Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С. 5.
62. Там само. – С. 84; ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 293.
63. Джованни дель Плано Карпини (архиепископ Антиварийский). История монголов, именуемых нами татарами. // История монголов. – М., 2005. – С. 300.
64. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 249, 739, 746; Новгородская первая летопись ... – С. 252, 253, 268.
65. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 473.
66. Там само. – Стб. 423.
67. Там само. – Стб. 475.
68. Словарь русского языка XI-XVII вв. – М., 1977. – Вып. № 4. – С. 224; Ожёгов С.И. Словарь русского языка. – М., 1984. – С. 615.
69. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 349, 353-354.
70. Там само. – Стб. 275.
71. Юшков С.В. Русская правда. – С. 213, 336.
72. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – С. 164.
73. Коваленко В.П. Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі. // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів, 1995. – С. 78-83; Васюта О.О. «Реєстр чернігівських границь» XVI століття як джерело з історії Сновської тисячі. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 27-35.
74. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 110-111.
75. Джованни дель Плано Карпини (архиепископ Антиварийский). История монголов, именуемых нами татарами. – С. 322.
76. Новгородская первая летопись... – С. 235-236, 256.
77. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 608.
78. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – С. 155.
79. Там само. – С. 156.
80. Павлов-Сильванский Н.П. – Феодализм в России. – М., 1988. – С. 224.
81. Алексеев Л.В. Смоленская земля в IX-XIII вв. Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии. – М., 1980. – С. 27-28.
82. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – С. 155.
83. Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. – С. 188.
84. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – С. 149-150; Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. – С. 110.
85. Грамоты Великого Новгорода и Пскова. – М.-Л., 1949. – № 77.
86. Павлов-Сильванский Н.П. – Феодализм в России. – С. 225.
87. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 932.
88. Павлов-Сильванский Н.П. – Феодализм в России. – С. 225.
89. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 928.
90. Новгородская первая летопись... – С. 278.
91. Там само. – С.256.
92. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 763-764.
93. Павлов-Сильванский Н.П. – Феодализм в России. – С. 223-224.
94. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 98-99.
95. Бромлей Ю.В. К вопросу о сотне, как общественной ячейке у восточных и южных славян в средние века. // История, фольклор, искусство славянских народов. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963). – М., 1963. – С. 76, 88.
96. Штокмар В.В. История Англии в средние века. – Л., 1973. – С. 22; Савело К.Ф. Раннефеодальная Англия. – Л., 1977. – С. 84-90; Мельникова Е.А. Меч и лира. Англосаксонское общество в истории и эпосе. – М., 1987. – С. 30.
97. Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. – С. 105, 109-110.
98. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 276.
99. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 218-219.
100. Юшков С.В. Русская правда. – С. 213.

101. Васюта О.О. Сновська тисяча в системі взаємостосунків чернігово-сіверських князів у XI-XIII ст. // Сумська старовина. – 2003. – № XI-XII. – С. 13, 15-16.
102. Хлебников Н.И. Общество и государство в домонгольский период русской истории. – СПб., 1871. – С. 96; Грушевський М.С. Історія України – Руси. – Т.3. – С. 233; Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – СПб., К., 1907. – С. 77-78; Дьяконов М.А. Очерки общественного и государственного строя древней Руси. – СПб., 1912. – С. 184; Фроянов И.Я. Киевская Русь. – С. 210-215; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – С. 255.
103. Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. – С. 170; Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – С. 59-62, 275-279; Кучкин В.А. Институт тысяцких в средневековой Руси. // Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы истории. – М., 1993. – С. 46-48.
104. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – С. 255.
105. Коваленко В.П. Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі. – С. 78-83.
106. Васюта О.О. Етнічний склад населення літописної Сновської тисячі в X-середині XIII ст. // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX-XI ст. Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 20-23 липня 2006 р.). – Чернігів, 2006. – С. 17-26.
107. Бромлей Ю.В. К вопросу о сотне ... – С. 87, 89.
108. Біблія, або Книги Святого Письма і Нового Заповіту. – М., 1988. – С. 76, 162.
109. Греков Б.Д. Київська Русь. – С. 306.
110. Там само. – С. 306.
111. Гумилёв Л.Н. Поиски вымышленного царства (легенда о «государстве пресвитера Иоанна»). – М., 1970. – С. 172-173.
112. Греков Б.Д. Київська Русь. – С. 307-308.
113. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 5.
114. Петрашенко В.О. Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї. // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – Київ-Львів, 1999. – С. 230-239.
115. Моця О.П. «Поляне яке ныне зовомая Русь». // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – Київ-Львів, 1999. – С. 152; Етнічна історія давньої України. Колективна монографія. – К., 2000. – С. 209-210.
116. Лесман Ю.М. К теории этногенеза: Этногенез древнерусской народности. // Скифы. Сарматы. Славяне. Петербургский археологический сборник. – СПб., 1993. – С. 100.
117. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 17.

"Тысяча" – понятие, которое часто встречается в древнерусских письменных источниках. Анализ летописных известий показал, что "тысяча" – это территориальное формирование, изначальной основой функционирования которого была десятичная военная организация общества. Она не связана с родоплеменным строем. Специфика объединения и опасность вражеской агрессии стали причиной военной реорганизации полянского союза на рубеже VIII-IX вв. В результате этого возникли мобилизационные территориальные округа – "тысячи" с единым централизованным управлением. С последующим укреплением княжеской власти они становятся административно-фискальными единицами в системе государственного управления на Руси.

In historical science has been discussed more than hundred years old rus "thousands". In article are considered basics of function, conditions and specific of process of rising these societies in old rus period.

